

GYARMATI GYÖRGY

Gratz Gusztáv a Monarchia felosztásának következményeiről

Gratz Gusztáv a szepességi Gölnicbányán született 1875. március 30-án.¹ Iglón, Kolozsvárott és az erdélyi Besztercén járt középiskolába. Egyetemi tanulmányait Kolozsvárott kezdte, majd a fővárosban folytatta, s a budapesti Királyi Magyar Tudományegyetemen avatták a jog- és államtudományok doktorává.

Közirói munkásságát a kolozsvári *Ellenzéknél* kezdte, 1895-ben. Az ekkor húszéves ifjú esetében talán érthető, hogy első tárcái „A nő”-ről, „A modern irodalom”-ról szóltak.² A fővárosba kerülve és a hazuról hozott perfekt német tudását is kamatoztatva 1896-tól rendszeresen publikált a *Pester Lloyd*ban is. Ugyanezen évben, diplomája megszerzése után ez utóbbi lapnak lett politikai és parlamenti tudósítóként belső munkatársa (1902-ig). 1899-től egyúttal a *Kölnische Zeitung*, emellett 1902-től, az akkor alapított bécsi *Zeit* budapesti tudósítója is.

A századforduló körüli években meghatározó — és egzisztenciáját is biztosító — műfaja a publicisztika. Az a tény azonban, hogy ugyanezen időszakban *Alkotmánypolitika* és *Nemzetközi jog* címen két, tanult hivatására rímelő összefoglaló munka is kikerül tolla alól, arra enged következtetni, hogy még nem döntött egyértelműen a tudományos pályán való próbálkozás, illetve a sajtó által biztosítható karrier között.³

1 Apja Gratz Mór (1844–1907) evangélikus lelkész, egy, a 15. század elején Magyarországra telepedett — s többnyire a Felvidéken élő — német család leszármazottja. A korabeli evangélikus egyházi közelet aktív résztvevője és krónikása mind a Felvidéken, mind pedig — Kolozsvárra költözésüket követően — Erdélyben. Utóbbi helyen a kolozsvári állami tanítóképző evangélikus hitoktatójaként is tevékenykedett. Emellett több népnevelői célzatú felvilágosító írás szerzője. Anyja Dax Emma. Testvérei: Gratz Ottó (Gölnicbánya, 1879. nov. 30. Budapest – Csillaghegy, 1956. máj. 6.) közigazda, állatorvos, a mezőgazdasági tudományok doktora. A 20. század első évtizedében előbb a magyaróvári, a keszthelyi, majd a debreceni gazdasági akadémia tanára. Külföldi tanulmányútját követően, 1910-től a Magyar Királyi Tejgazdasági Kísérleti Intézet vezetője, 1933-ig. Állattenyésztési, tejgazdálkodási kérdésekről számos, korában jegyzett szakmai tanulmányt publikált. Gratz Márta, (Gyulai Zoltánné, Kolozsvár, 1887–?) tanár. 1911–1919 között a segesvári evangélikus szász tanítóképző, utána a cinkotai általános tanítóképző tanára. 1928-tól 1936-ban kérelmezett nyugdíjazásáig a szegedi polgári leányiskola tanára. Több pedagógiai tárgyú cikk szerzője.

2 A modern irodalom. *Ellenzék* (Kolozsvár) 1895. jún. 20., A nő. I–II. *Ellenzék*, 1895. júl. 17., 18. A naturalizmus. I–II. *Ellenzék*, 1895. júl. 30., 31., Harcz a háború ellen. *Ellenzék*, 1895. szept. 13.

3 *Nemzetközi jog*. Bp. 1899., II. b6v. kiad. Bp. 1906.; *Alkotmánypolitika*. Bp. 1900.

Az előkészületekben is aktívan közreműködő alapító tagja, majd három éven át a lapot jegyző szerkesztője volt az 1900-ban megindított *Huszádik Századnak*. Hasonlóképpen alapító tagja és titkára az egy évvel később életre hívott *Társadalomtudományi Társaságnak*. Az 1903–1906 közötti évek a kezdetben meglehetősen heterogén összetételű, s leginkább közéleti ambícióiban egységű társaság fokozatos belső differenciálódásának az időszaka. Mivel 1903 után mind a lap, mind a társaság arculatát egyre inkább a a szocialista gondolatkör felé elköteleződő, s a „rég Magyarországgal” radikális szakítást hirdető Jászi Oszkár formálta, Gratz 1905-ben megvált a Huszádik Századtól. Egy év múlva pedig — gróf Andrássy Gyula elnökkel, Hegedűs Loránt alelnökkel egyetemben — távozott a Társadalomtudományi Társaság vezérkarából is.⁴

A szakítással végződő eltávolodást az elvi differenciálódás mellett az új század első évtizedének közepén kirobbanó aktuálpolitikai válság is erősen befolyásolta. 1904-ben amikor a Társadalomtudományi Társaság ankétot rendezett, „A társadalmi fejlődés irányairól” Gratz a liberalizmusról tartott előadást. Ebben — többek között — a következő megállapításokat tette: „A liberalizmus csillaga széles e világon letűnt, s elvesztette régi varázserejét. ... Nyíltan beszélnek mindenütt a liberalizmus csődjéről, az igazán szabadelvű pártok egész Európában visszafejlődőben vannak, és két front ellen lévén kénytelenek küzdeni, mind szűkebb és szűkebb körökre szorulnak, helyükbe pedig új eszmék, új irányok lépnek. A helyzet kétségkívül nem hálás arra nézve, ki ma a liberalizmus védelmére vállalkozik, és — bocsássák meg — engem is némileg bátortalanná tesz, márpedig egy küzdő, ki a győzelemben kételkedik, majdnem legyőzött számba megy. ...

A liberalizmus, ha tisztultan fogjuk fel, nem tűrhet osztályállamot, sem a felső osztály, sem a középosztály, sem az alsóbb osztályok államát, s ezért kötelessége a gazdaságilag gyengéknek védelmét magára vállalni azon károk ellen is, melyet a gazdaságilag erősebbek okoznak neki. A gazdasági szabadság elvét így keresztültörni a nagy szociálpolitikai elv: bizonyos hendikep terhet kell az erősebbekre rakni és bizonyos terhet a gyöngéktől elvenni, hogy egyenlő feltételek mellett, egyforma esélyek között indulhassanak a nagy életharcnak, melyben egyéniségüknek méltó helyet küzdhetnek ki maguknak. ... Az osztályelődítéletekben felnevekedett liberalizmus is már mindinkább erre a felfogásra jut és önfenntartási ösztöne hozza magával, hogy erre a felfogásra térjen át, mert a *jövő liberalizmusa vagy szociális liberalizmus lesz, vagy egyáltalában elpusztul* [Kiemelés tőlem. Gy. Gy.].[...]

A szocializmus azzal, hogy az államnak mindennapi életünk szabályozására kiható hatalmat ad, oly súlyosan sértő volna egyéni szabadságunkra nézve, hogy abban személyes jólétünk, jólérzésünk biztosítását éppoly kevésbé találhatnók meg, mint bármely más rendszerben, mely zsarnokilag beleavatkozik magánügyeinkbe. A szocializmus ezért alapelvénél fogva sértő jólétünkre, a liberalizmus

4 A Huszádik Század, valamint a Társadalomtudományi Társaság — leginkább Jászi munkásságát központba állító — tevékenységére ld. A szociológia első magyar műhelye. A Huszádik Század köre. I–II. Vál., bev. Litván György, Szűcs László. Bp. 1973.; Jászi Oszkár publicisztikája. Vál., szerk., jegyz. Litván György, Varga F. János. Bp. 1982.; Jászi Oszkár válogatott levelei. Vál., szerk. Litván György, Varga F. János. Bp. 1991.; *Pók Attila: A magyarországi radikális demokrata ideológia kialakulása*. Bp. 1990.; *Uő.*: Néhány dokumentum a „Huszádik Század” történetéhez. Századok 108 (1974) 1187–1206.

csak hibáinál fogva, oly hibáknál fogva, melyeket egyenesen a liberalizmus ellen követtek el és amelyek mindenestre kiküszöbölhetők.

A szocializmus az emberszeretet nagy jelszava alatt támad, most szabadságszeretőnek mutatkozik, hogy megnyerhesse a hatalmat, de megszűnnék az lenni, mihelyt hatalomra jutott. A liberalizmus a szabadságszeretetet hirdeti, de emberszeretővé kell válnia, hogy megtarthassa a hatalmat, mely kezéből már-már ki kezd siklani. E célból meg kell tölteni a liberalizmus üres kereteit pozitív szociálpolitikai tartalommal. A liberalizmusnak csak úgy van jövője, ha gazdasági téren fölveszi a gondoskodást a gyengék, szegények és elnyomottak érdekében és sohasem felejtí el, hogy az éhező ember természetén alapuló jogot formálhat jóllakott embertársainak kenyerére.”⁵

Fenti sorokat közel egy évszázad távlatából olvasva mind a szociális töltetű liberalizmus, mind a hatalomra jutott szocializmus kapcsán van némi prófétiikus mellézköngéje. A maga idején viszont világosan rögzítette a szocialistákkal mindinkább eszmei — majd politikai — frigyre lépő Jászi nevével fémjelzett radikalizmustól való elhatárolódásának elvi indítékait.

Ez azonban korántsem tartotta vissza attól, hogy részt vegyen a következő évben kibontakozó választójogi reformküzdelmekben. Több írásában, előadásában kardoskodott az általános választójog bevezetése mellett.⁶ 1905-ben alapító tagja, később főtitkára a *Törvényes Munkásvédelem Magyarországi Egyesületének*. 1906 márciusában a szabadkőműves *Demokratia* páholy tagjává avatták. Ugyanezen évtől a bécsi *Neue Freie Presse* budapesti szerkesztője lett. Az eddig elősorolt lapokban tíz éve folytatott hírlapírói tevékenysége, a Huszadik Században havonkénti rendszerességgel megjelentetett *Kortörténeti Szemléje*, az egzisztenciális rendezettség túl olyan közéleti ismertséget, kapcsolatrendszert, tájékozottságot és felkészültséget is biztosított számára, amit immáron politikai pályán is megkísérelhetett kamatoztatni.

Az 1906. évi országgyűlési választásokon a Nagyszebenhez közeli (etnikailag román, választójogosultságot tekintve pedig evangélikus szász többségű) újgyházi kerület pártonkívüli programmal választotta képviselővé. A parlamentbe kerülve belépett az Andrássy Gyula vezetésével szerveződött *Alkotmánypártba*. Előbb az országgyűlés naplóbírója, majd, 1907 októberétől a munkásügyi bizottságának lett tagja. Ez utóbbi tiszteit a későbbi ciklusokban is megtartotta, egészen 1917. március 1-ig. Az Alkotmánypárt felbomlása után ugyanabban a kerületben Tisza István *Munkapártjának* programjával választották ismét képviselővé.

1911-től a *Magyar Gyáriparosok Országos Szövetségének* ügyvezető igazgatója, s e tiszteből eredően delegálta a GYOSZ az *Országos Ipartanács* tagjainak sorába. Az első világháború kitörése után előbb a *Hadsegélyző Bizottság*, majd több háborús (készletgazdálkodási) központ elnöke, illetve tagja volt.⁷ Emellett, 1917-

5 A liberalizmus. Huszadik Század, 1904. I. 165–182. Újabbban ld. Magyar liberalizmus. Vál. Tókéczki László. Bp. 1993. 255–265.

6 Általános választójog és nemzeti politika. Bp. 1905., Az általános választójog és Tisza István gróf. Bp. 1905., Az általános választójog szociológiai szempontból. Bp. 1906. (Az Általános Titkos Választójog Ligájának Kiadványai, 8.)

7 Ezek: Országos Közéletmezési Tanács, Háborús Ócskapapír Átvételi Bizottság, valamint az Országos Magyar Kiállítási Központ.

től az *Országos Munkás-betegsegélyző és Balesetbiztosító Pénztár* alelnöke, vezetőségi tagja a *Közép-Európai Gazdasági Egyesületnek* valamint a *Német–Magyar–Osztrák Gazdasági Szövetségnek*.

1917. február 25-én gróf Tisza István magyar miniszterelnök javaslatára Ottokar Czernin gróf, a Monarchia külügyminisztere, a közös külügyminisztérium kereskedelempolitikai osztályának élére nevezte ki. 1917. június 15-től gróf Esterházy Móric rövid életű kormányának pénzügyminisztere,⁸ s egyúttal császári és királyi valóságos belső titkos tanácsos. Tisztségétől Wekerle Sándor harmadik kormányalakítása után egy hónappal, szeptember 16-án vált meg, s Bécsbe tért vissza, korábbi osztályfőnöki posztjára. E minőségében vett részt a breszt-litovszki orosz, és a bukaresti román béketárgyalásokon. Itt végzett munkája elismerésül tüntette ki IV. Károly császár és király 1918-ban a Lipót-rend nagykeresztjével.⁹ Szolgálat a Monarchia összeomlásával, a k.u.k. külügyminisztérium 1918. november 5-i megszűnésével egyidejűleg ért véget.

Az 1918. évi őszirózsás forradalom, majd az 1919. évi proletárdiktatúra időszakában Bécsben maradt, és bekapcsolódott a Bethlen István gróf vezetésével szerveződő *Antibolszevista Komité* tevékenységébe. Gratz volt a közvetítő, aki az ABC nevében felajánlotta az akkor Bécsben tartózkodó Garami Ernőnek, hogy az ő vezetésével szervezendő (polgári + szociáldemokrata) politikusokkal váltsák fel a budapesti tanácskormányt. Garami csak „tisztá” szociáldemokrata kormányzat esetében vállalta volna a szerepet, így nem jött létre megállapodás.¹⁰ A komün bukása után Gratz Gusztáv 1919. október 7-től 1921. január 16-ig rendkívüli

8 Ld. Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek az első világháború korából. Szerk. Iványi Emma. Bp. 1960., Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch–Ungarischen Monarchie (1914–1918). Hrsg. Miklós Komjáthy. Bp. 1966.

9 Iróniától sem mentesen rekonstruálja a kitüntetés kiérdemlésének körülményeit Hatvany Lajos a Karinthy Frigyes és Kosztolányi Dezsővel együtt szerkesztett Esztendő c. irodalmi lap egyik korabeli számában: „A világtörténelmi fotográfiaikon, amiket magnézium-fény mellett készítették, [...] az összes urak frakkban vannak, szmokingban és díszegyenruhában, csak egy úr, Czerninnek nemcsak az asztal mellett helyrajzilag, de politikailag is jobb keze, van szerény polgári ruhában — Gratz Gusztáv. Azt mondják, nem véletlenség, hogy a békét késő éjszaka kötötték meg. Délután már minden rendben volt, tisztázott a helyzet, s ekkor Czernin gróf azt javasolta, hogy a tárgyalást szakítsák félbe éjfélig és közben jól vacsorázzanak meg. Nem tudjuk, de valószínűnek tartjuk, hogy e vacsorán Gratz Gusztáv nem vett részt. Ő a vacsora alatt dolgozott, mindent magára vállaló lelkiismeretességgel elvégezte mindenkinek a dolgát. Gratz Gusztáv tudniillik maga a megtestesült szorgalom, egész élete a tiszta és egyenletes munka és ez minden dicséret és minden gáncs, ami érheti. Szorgalmas munkás, tud, szeret és akar dolgozni, és ami a legfőbb, egyforma lelkesedéssel, akár parlamenti tudósítást csinál a Pester Lloyd-nak, akár békeszerződést a világtörténelemnek. ... Csöndes, elmélyedő, alapos, minden iránt érdeklődő bölcse ember nagy műveltséggel és nagy intelligenciával. Élete és kétségtelen szerencséje bizonyítéka az öreg igazságnak, hogy ha az ember nem akar semmit, akkor mindent elérhet. Csak nem kell akarni excellenciás úrnak lenni és okvetlenül az lesz az ember. Gratz biztosan nem akart, és amikor a világháború elején a parlamenti hírlapírók szobájából rekedtre telefonálta magát, hogy a Semmeringben üdülő Benediktet a Pressétől értesítse Tisza beszédének egy fontos momentumáról, dehogyan is képzelte azt, hogy március harmadikán ő köti meg a békét az oroszokkal. Gratz az első újságíró, akit, bár sokra vitte, nem irigyelnek, hanem büszkék rá a volt kollégái. [...]” Személyleírás. Esztendő, 1918. 3. sz. 179–181. Később megkapta az I. osztályú polgári és hadi érdemkeresztet, a III. osztályú porosz vörös sasrendet, a német vaskezesztet, a bajor Lajos-király érdemkeresztet.

10 *Romsics Ignác*: Gróf Bethlen István politikai pályája, 1901–1921. Bp. 1987. 176–177; *Uő.*: Bethlen István. Bp. 1991. 82–83.

követ és meghatalmazott miniszteri rangban Magyarország első bécsi követe volt. E minőségében tárgyalt 1920 elején az osztrák kormány, illetve az ottani politikai közélet számos vezető személyiségével az ún. burgenlandi kérdésnek a két ország közötti békés rendezéséről, de a megbeszélések — ekkor — sikertelenül végződtek.¹¹

1921. január 18. és április 12. között, gróf Teleki Pál második kormányában külügyminiszter, s február 26-tól egyidejűleg a nemzeti kisebbségek tárca nélküli miniszteri posztját is betöltötte. Idézésre érdemes az a felszólalása, mely a Teleki-kormány programja fölött meginduló parlamenti vita során hangzott el, s amelyben — több, tárcáját érintő észrevételre reagálva — miniszterként követni kívánt cselekvési szempontjait fogalmazta meg. „A politika művészete abban áll, hogy az ember minden adott helyzetben összhangzásba hozza a legitim aspirációt a megvalósításokra kínálkozó lehetőségekkel és a rendelkezésre álló eszközökkel. De céljaink világosan ki vannak tűzve és mindnyájan ismerjük azokat, úgyhogy róluk sokat beszélnünk nem is szükséges. Annál közelebb fogunk hozzájuk jutni, minél jobban összefogunk, minél konszolidáltabb állapotokat tudunk teremteni, s minél inkább vagyunk képesek a gazdasági jólét előfeltételeinek megteremtésével vonzerőt gyakorolni minden irányba.

Ami a politikai célok megközelítésére alkalmas eszközöket illeti, t. Nemzetgyűlés, két út áll rendelkezésünkre. Az egyik a forradalmi út, amely a reánk erőszakolt békeszerződéseknek széttéptésével, az azok ellen való nyílt ellenszegüléssel, a leggonoszabb indulatoknak és szenvedélyeknek felkavarásával az anarchiát akarja szembehelyezni a mai világhatalmasságok akarataival. Ez az az út, amelyet Oroszország követ és ez a példa minden inkább, mint megbízható. A mi egész geográfiai helyzetünk, ellenséges államok közepette való izoláltságunk, területünk viszonylagos szűk volta, de az általunk tudatosan követett, a rend és a tekintély helyreállítását célzó politikánk is megtiltja nekünk, hogy erre az útra lépjünk. A másik út, amelyet a Nemzetgyűlés eddig is követett amidőn a trianoni szerződést ratifikálta, az az út, amely a szerződések által teremtett helyzetet a viszonyok kényszere alatt elfogadja új politikájának a kiindulópontjául és abból kiindulva igyekszik új erőre kapni és távolabbi céljai felé törekedni. Meg vagyok győződve róla, hogy ezen az úton is el tudjuk érni a célokat, amelyeket fel nem adunk akkor, amikor lemondunk arról, hogy különben is meddő, kalandos vállalkozásokkal igyekezzünk azokat megvalósítani. Ez azonban nem zárja ki, sőt egyenesen megköveteli, hogy sérelmeink meggyógyítása érdekében minden erre kínálkozó alkalmat megragadjunk, és hogy azokon a fórumokon, amelyekbe való bejutásunkra a trianoni szerződés elfogadásával jogcímet nyertünk, újból és újból hangoztassuk a velünk szemben a békekötéssel és az azóta elkövetett igazságtalanságok reparálásának abszolút szükségességét.

A békeszerződés erre különösen egy fórumot állapított meg, a népek szövetségét, amelynek nagy és nemes céljaival Magyarország teljesen szolidaritásban

11 Ld. *Soós Katalin*: Burgenland az európai politikában, 1918–1921. Bp. 1971., *Bellér Béla*: Az ellenforradalom nemzetiségi politikájának kialakulása. Bp. 1975. 105. *Kerekes Lajos*: Olaszország, Magyarország és az osztrák Heimwehr-mozgalom (1920–1930). *Történelmi Szemle* 4 (1961) 199–216.

érzi magát. A magunk gyöngé erővel, de kivált a magunk példájával támogatni is fogunk minden törekvést, amely oda irányul, hogy a népek szövetsége a maga céljainak elérésére valóban alkalmassá tétessék, föltéve, hogy abba Magyarországot teljesen egyenrangú félnek fogadják be. Mi csak az eszmét nézzük és nem az annak megvalósítására szolgáló eszközök tökéletlenségét, és teljes hajlandóságunkat nyilvánítjuk ki már most is, hogy az azok tökéletesítésére irányuló minden törekvésben magunk is részt veszünk. ...

El vagyunk határozva arra, hogy politikánkat a trianoni béke alapjára helyezvén, nehéz érzelmi áldozatok árán is a most említett két európai nagyhatalom [Franciaország és Anglia] vezetése alatt álló európai civilizáció érdekében igyekszünk összhangzásba hozni az ő politikai törekvéseikkel, abban a reményben, hogy az európai béke fenntartására és a konszolidáció előmozdítására irányuló politikájukban be fog következni az a pillanat is, amikor be fogják látni, hogy a magyarság legitim törekvéseinek felkarolása és érvényesítése éppen ennek az európai békének és konszolidációnak is elsőrangú érdeke.”¹²

Teleki oldalán részt vett a 1921. március 14–15-én Bruckban folytatott magyar-csehszlovák kormányközi tárgyalásokon. A Beneš külügyminiszter és Hotovetz kereskedelmi miniszter vezette csehszlovák küldöttséggel folytatott, részben politikai (kisebbségi jogvédelem), részben gazdasági-kereskedelmi tárgyú megbeszélések reményteljesen indultak, de IV. Károly király húsvéti Magyarországra érkezése miatt megállapodás nélkül félbeszakadtak.¹³ IV. Károly első visszatéréseinek kudarc nyomán Gratz leköszönt posztjáról,¹⁴ de II. fizetési osztályba soroltan a külügyminisztérium követeinek rendelkezési állományában maradt, és az új miniszterelnök, gróf Bethlen István, Lehár Antal báróval egyetemben bevonta azokba a titkos megbeszélésekbe, melyek Burgenland — erőszakos fellépést sem kizáró — visszaszerzését célozták.¹⁵

Tevékenyen közreműködött IV. Károly 1921. októberi, második visszatérési kísérletének megszervezésében. Az ex-uralkodó a Rakovszky István vezetésével kinevezni szándékozott (ellen)kormány pénzügyminiszterévé designálta. E minőségében vett részt az 1921. október 23-ról 24-re virradó éjszakai tárgyalásokon,

12 Az 1920. évi február hó 16-ra hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. VII. 1921. február 4-i ülés. 382–383.

13 A tárgyalásokat ismerteti *Bellér B.*: i. m. 168–169. Jegyzőkönyveit ld. *Papers and Documents relating to the Foreign Relations of Hungary*. Published by the Hungarian Ministry for Foreign Affairs. II. January to August 1921. Bp. 1946. 225–241. *Ádám Magda* kutatásai szerint ugyanitt Teleki és Gratz diplomáciai körökben is vállalt legitimizmusuk ellenére szóbeli kötelezettséget vállaltak a Habsburg-restauráció elkerülésére. *Ádám Magda: A kisantant és Európa, 1920–1929*. Bp. 1989. 94–95., 102–104., 202–208. A brucki tárgyalások 1921 júniusában Marienbadban, majd szeptemberben Brünben folytatódtak, az őszi második királypuccs-kísérlet azonban végképp zátonyra futtatta a magyar–csehszlovák közeledést, s nagymértékben elősegítette a kisantant gyűrű létrejöttét. Ld. *Ádám Magda: Magyarország és a kisantant a harmincas években*. Bp. 1968. 34. Ugyanezen tárgyalásoknak másik irányú kihatása az volt, hogy Benešéknek az új magyar kormányzat képviselőivel folytatott tárgyalásai szétfoszlatták a bécsi magyar októberista emigráció addig dédelgetett reményét, hogy Prága őket a regnáló magyar rezsim valamifajta alternatívájaként hajlandó lesz tartósan támogatni. Ld. Károlyi Mihály levelezése. II. Szerk. Hajdu Tibor. Bp. 1990. 44–46.

14 Az első királypuccsot követően mondott — lemondását megelőző — beszédét ld. Az 1920. évi február 16-ra hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. IX. Az 1921. április 6-i ülés. 161–165.

15 *Soós K.*: i. m., *Bellér B.*: i. m. 196–197., *Ádám M.*: *Magyarország és a kisantant* i. m. 114–120., *Kerekes L.*: i. m., *Romsics I.*: Bethlen István i. m. 134–135.

melyet Károly hívei a Bethlen–kormány képviselőivel folytattak, de az újfent kudarcba fulladt királypuccs után letartóztatták. Tízheti vizsgálati fogság után 1922 januárjában Gratzot és karlista társait (akik közül gróf Andrássy Gyula a külügyminiszteri, báró Lehár Antal a hadügyminiszteri, Beniczky Odön a belügyminiszteri, gróf Apponyi Albert a kultuszminiszteri tárca várományosa volt) szabadlábra helyezték. A királypuccs hazai résztvevői, köztük Gratz ellen „lázasadás” címén megindított bünvádi eljárás — IV. Károly 1922 áprilisában bekövetkezett halála után —, 1924 nyarán a kormányzó és az akkori igazságügyminiszter által aláírt pertörléssel végződött.¹⁶ Közben, 1922. július 30-án a köztisztviselői kar racionalizálásának egyik hullámában — 47 éves korában — nyugdíjazta a Külügyminisztérium.¹⁷

A kortárs politikai közéletben — és a későbbi historiográfiai utalásokban — mindezek után hajlíthatatlan legitimistaként elkönyvelt Gratznak azért érdemes egy, a pozicionált politizálástól való visszavonulása után elhangzott és publikált előadásáról megemlékezni, mivel az — valamint még szinte feldolgozatlan gazdaságpolitikai elemzéseinek szériája — arról tanúskodik, hogy a gazdaság működéséről–működtetéséről vallott felfogásában továbbra is kitartott korábbi liberális elkötelezettsége mellett. Pontosítva, politikai értelemben is elutasította azt a legismertebb változatában Szeffű Gyula *Három nemzedékében* képviselt álláspontot, mely a Monarchia összeomlásáért, a forradalmakért, és Trianonért is a liberalizmust tette meg egyik legfőbb bűnbakká. Emellett — érvel tovább — „azt sem tartom indokoltnak, hogy a háborúban tett új tapasztalatok igazolnák a liberális elvektől való eltérést. A háború folyamán tényleg több kísérlet történt a gazdasági életbe, való mesterséges benyúlások formájában, amelyek merev elentétben állnak a liberális gazdasági tanokkal. Ha ezek a kísérletek fényes eredményeket tudnának felmutatni, akkor a liberalizmustól való elfordulás talán érthető volna. De ennek éppen ellenkezője áll. Éppen a háború alatt tett kísérletek bizonyították be, hogy minden mesterkéltséggel állami beavatkozás a gazdasági életbe akkor, amikor bizonyos bajokat meg akar szüntetni, csak új bajokat teremt, amelyek sokszor lényegesen túlhaladják azokat az előnyöket, amelyeket az intézkedések segítségével el akar érni. [...]

A mesterséges beavatkozás által teremtett helyzet oly bonyolult viszonyokat hozott létre, amelyek között senki nem tudott eligazodni. Senki sem tudja, hogy melyik gazdasági belenyúlás mikor fog valamely közvetett hatásával az ő saját területén valahol robbanásokat okozni. Ez az állapot teljesen megbénítja az üzleti életet, az üzleti forgalmat. A kalkuláció mind nehezebbé válik. A legszilárdabb termelési ágak kénytelenek spekulatív mozzanatoknak tág teret engedni. Biztosnak látszó számítások máról holnapra megdőlnék. Az üzleti élet tele van csapdákkal, amelyek ellen a tőketulajdonos, az árubirtokos a maga feltételeinek a megszabásánál eleve védekezik. A következmény, szertelen üzleti hasznok mellett, a fogyasztóknak szertelen megterhelése. A legegyszerűbb gazdasági funkciókba otrombán állami szervek kapcsolódnak bele és komplikálttá teszik a leg-

16 Ld. IV. Károly visszatérési kísérletei. H. é. n., Iratok az ellenforradalmi rendszer történetéhez. Szerk., bev. Nemes Dezső. II. Bp. 1956. 230–245.

17 Ld. Iratok a magyar külügyi szolgálat történetéhez, 1918–1945. Szerk., vál., jegyz. Pritz Pál. Bp. 1994. 143–144., 450.

egyszerűbb gazdasági tranzakciókat, járhatatlanokká a legszimplább utakat. Ahol a kereskedelem azelőtt öt percen belül döntött, ott most hetekig kell bizonytalan eredménnyel szaladgálni kiviteli és behozatali engedélyek után, és amikor ezek megvannak, sokszor maga az üzlet, amelyről szó van, nem lehetséges többé. Azelőtt, ha valaki üzleti útra indult, egy órával a vasút indulása előtt is elhatározhatta magát arra és másnapra visszatérhetett, most útleveleknek, vízumoknak beszerzésével előbb napoknak kell eltelniük. A következmény az, hogy a termelés és a kereskedelem mindenütt stagnál, dacára annak, hogy a fogyasztás távolról sincs kielégítve. [...] Mindaddig, amíg ez a mentalitás meg nem változik, amíg vissza nem térünk a nemzetközi gazdasági életben régebben szokásban volt szabad forgalom rendszerére, amíg egyszóval a gazdasági életben bizonyos a mainál liberálisabb elvek érvényesülni nem fognak, a gazdasági élet mai bénasága nem lesz megszüntethető.”¹⁸

1924 augusztusában, fél évvel a Szovjetunió diplomáciai elismerése után, amikor Berlinben magyar–szovjet tárgyalások kezdődtek a követcseréről és a miszsiók megnyitására, Gratz Kánya Kálmán külügyminiszter-helyettesnél és Walko Lajos kereskedelmi miniszternél kezdeményezte egy, a két ország közötti kereskedelmi egyezmény megkötését is. Bár ez utóbbira nem került sor, *Tolnai Világlapjának* egyik korabeli száma — tévesen — mint a Szovjet-Oroszországba designált első magyar követet mutatta be.¹⁹

A húszas években, kormányzati szerepvállalásának megszűnését követően is számos gazdasági vállalkozásban és társadalmi egyesület vezető tisztségeiben bukkanhatunk nevére.²⁰ Ezek közül — annak közvetlen politikai összefüggései miatt — csak egy megbízatásáról szólunk részletesebben.

1924-től alapító tagja és — közel másfél évtizeden át — elnöke volt a *Magyarországi Németek Közművelődési Egyesületének* (MNKE; Ungarländischer Deutscher Volksbildungsverein). A szerveződő nemzetiségi egyesület vezetőjéül való megválasztása mögött két konvergáló mozzanat munkált. A hazai németiség legismertebb korabeli vezetője, Bleyer Jakab egyetemi tanár és ex-nemzetiségi miniszter elsősorban azért hajlott Gratz elnökké választására, mert — szűkebb környezetének álláspontját respektálva — hasznosnak vélte Gratznak mind a

18 *Gratz Gusztáv*: Gazdasági és politikai liberalizmus. Bp. 1922. 26. Utánközlés: Magyar liberalizmus i. m. 469–478.

19 Magyarország első moszkvai követe Jungerth-Arnóthy Mihály volt, aki eleinte Ankarából adminisztrálta a két ország diplomáciai kapcsolatait, majd — a követtség moszkvai épületének elkészülte után — 1935 májusában kapott utasítást új állomáshelyének elfoglalására. Ld. Az ellenforradalmi rendszer gazdasági helyzete és politikája Magyarországon, 1924–1926. Bev., szerk. Nemes Dezső. Bp. 1959. 703–704., *Tolnai Világlapja*, 1924. okt. 15., *Jungerth-Arnóthy Mihály*: Moszkvai napló. Sajtó alá rendezte, bev. Sipos Péter, Szűcs László. Bp. 1989.

20 Elnöke és vezérigazgatója volt a Biedermann-féle vasútfelszerelési társaságnak; a Magyar Kereskedelmi Bank igazgatótanácsának tagja; a Dorogi és Társa Gumigyár Rt. igazgatótanácsának elnöke; az Egyesült Budapesti Fővárosi Takarékpénztár Rt. ügyvezető igazgatója, majd elnök-vezérigazgatója; a Pesti Viktória Gőzmalom Rt. igazgatósági tagja; a Pénzüntézet Központ választmányának tagja; az Országos Gazdaságstatisztikai és Konjunktúrakutató Bizottság tagja; 1928-tól a Magyar Külügyi Társaság, emellett 1931-től a Magyar Szemle Társaság alelnöke; 1935-től a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság választmányi tagja; a Nemzetközi Kereskedelmi Kamara állandó magyar delegátusa, tagja a szervezet tanácsának és végrehajtó bizottságának; a Magyar-Román Kereskedelmi Kamara elnöke; az Interparlamentáris Unió tagja, s ugyanott tagja a szervezet nemzetközi jogi bizottságának; 1941-től a Magyar-Olasz Bank alelnöke.

kormánykörökben, mind a gazdasági eliten belül élvezett jó kapcsolatait. (Má-sodsorban azért, mert mellette ő kapta meg az ügyvezető alelnöki tiszte-t.) Kormánycörökben pedig azért támogatták jelölését, mert a nemzetiségi vezetőknél mérsékeltébb álláspontot képviselt a nemzetiségi rendeletek, illetve az 1924. évi nemzetiségpolitikai törvény ügyében, továbbá mert az 1919. évi Antibolsevista Komitéban való szorosabb együttműködésük óta Bethlen bizalmi emberei közé számított.²¹ Mindezeknek is része lehetett abban, hogy az 1926. évi választásokon kormánytámogató pártönkívoli programmal kapott képviselői mandátumot a sváb többségű bonyhádi választókerületben. 1931-ben ugyanitt újraválasztották. Az országgyűlés külügyi bizottságának kezdettől, a pénzügyi bizottságának 1927. február 1-től volt tagja. Szerepvállalása az MNKE vezetésében a harmincas években vált politikailag még inkább jelentőssé, midőn — a disszimiláció álláspontját képviselő Bleyer Jakab 1934. évi halála, illetve Hitler időközbeni hatalomra kerülése után — tovább erősödött a hazai német nemzetiség politikai ambíciókat is dédelgető reprezentánsainak álláspontja. Bleyer halála után a Basch Ferenc nevével fémjelezhető irányzat — a *Külföldi Németek Egyesületének* (Verein für das Deutschtum im Ausland) konspiratív pénzügyi támogatását is élvezve — orientálódott egyre inkább a német nemzetiszocialista törekvések felé, emellett kisebbségi kollektív politikai jogok szentesítését követelte a magyar kormányzattól.

A Gratz Gusztáv által is képviselt mérsékelt irányzat az államhatalom iránti feltétlen lojalitást vallotta, s nem kívánt túllépni a kulturális autonómia — ezen belül az anyanyelvi oktatás, lap- és könyvkiadás intézményes biztosításának — követelésén. 1934–35-ben még Hitler is olyan értelmű instrukciókkal látta el a Budapesten akkreditált német követeket, hogy „a magyarországi kisebbségi kérdést semmi esetre sem szabad olyan formában kezelnünk, hogy az megterhelje az [...] általános magyar–német viszonyt”. Ekkor még a magyar fővárosból Berlinbe küldött német diplomáciai jelentések is tolerálták Gratz — visszatérően megemlített — kormánya iránti lojalitásának elsődlegességét. A harmincas évek közepén ennek ellenére egyre inkább elmérgesedett a szervezetben belül a Gratz-féle „hazához hű”, illetve a Basch–Kusbach csoport által képviselt „germánhű” irányzat viszonya. Még inkább a szakadást stimulálta az évtized második felében Berlin álláspontjának megváltozása, és az, hogy az ún. *Wandervögel* (Vándormadár)–mozgalom révén közvetlen nagynémet agitációba kezdtek Magyarországon. A birodalmi külpolitika a magyar területi revízió támogatása fejében politikai üzlet részévé tette a hazai németiség helyzetének revidéálását, s nyíltan a kollektív politikai jogosítványokat követelő irányzat mögé állt. Ezzel egyenes arányban vált Gratz Gusztáv fokozatosan persona non gratává — egy bizalmas feljegyzés szerint „a birodalmi határokon belül maradéktalanul visszaautasított személyé”. Különösen 1937-től, amikor nyilvánosan tiltakozott az ellen, hogy a kormány engedélyezte a pángermán szellemiségű mozgalom megszerveződését. A hazai németiség — mint mondta — „hazájához legyen hű, és ne a nagynémet

21 Az egyesület megalakulásának részletes leírását ld. *Bellér B.*: i. m. 276–285.; A két világháború közötti parlamenti almanachokban visszatérően az olvasható rövid életrajzaiban, hogy Bethlen személyes kérésére vállalta el a MNKE elnöki tiszte-t. Ugyanezt erősíti meg *Bellér Béla*: A magyarországi németiség rövid története. Bp. 1981. 156.

politikai eszméket igyekezzék szolgálni”.²² Amikor pedig a magyar kormány a Felvidék déli részének visszaszerzését lehetővé tevő első bécsi döntés „meghálalásaként” 1938 december elején ellenjegyezte a *Magyarországi Németek Népi Szövetségének* (Volksbund der Deutschen in Ungarn) működési szabályzatát — méghozzá a lázításért korábban már elítélt Basch Ferenc elnöklete alatt —, Gratz Gusztáv ez elleni tiltakozásul még ugyanabban a hónapban lemondott a MNKE elnöki tisztségéről.²³

A kormányzati szerepvállalás utáni munkásságának másik jelentős vonulataként külön érdemes szólni szerkesztői, közírói tevékenységéről. Bár a hírlapírással sem hagyott fel, a húszas évek második felétől sokkal inkább a különböző folyóiratokban közölt külpolitikai és külgazdaságpolitikai elemző esszék alkották tevékenységének nagyobb részét. 1925-ben indította meg — és szerkesztette másfél évtizeden keresztül — az *Ungarisches Wirtschafts- Jahrbuch* (Magyar Gazdasági Évkönyv) című kiadványt. Útra bocsátásától kezdve (1927) rendszeres tanulmányírója és szerkesztőbizottsági tagja a *Magyar Szemlének*, valamint a *Külügyi Szemlének*. A harmincas évek végéig ezekben a lapokban több mint félszáz elemző írása látott napvilágot, de az Anschluß követően leköszönt a *Külügyi Szemle* tíz éven át betöltött szerkesztőbizottsági elnökségi tisztségéről, és a bizonyos értelemben „örösváltó” lap további szerkesztésében nem vett részt. Nem ilyen gyakorisággal, de ugyancsak rendszeres tanulmányírója volt a húszas években a *Revue de Hongrie*-nek. A következő évtizedben a *Nouvelle Revue de Hongrie*, valamint a *Hungarian Quarterly* is többször közölte írásait. A mindkét lapot szerkesztő Balogh József fennmaradt hagyatékából tudható, hogy gyakori cikk-kérését Gratz, nagyarányú elfoglaltságai miatt visszatérően elhárítani volt kénytelen.²⁴ Ennek ellenére ezek az idegen nyelvű folyóiratok is másfél tucat elemzését jelentették meg. Eközben jelentette meg egy szerzőtárssal — német, illetve angol nyelven a Monarchia összeomlásának gazdasági összetevőiről írott nagy lélegzetű elemzését,²⁵ majd a harmincas évek közepén, a dualizmus fél századáról és az 1918–19. évi forradalmi időszakról írott monográfiáit.²⁶

22 L. Nagy Zsuzsa: Liberális pártmozgalmak, 1931–1945. Bp. 1986. 63., Esti Kurír, 1937. aug. 5., Újság, 1937. júl. 16.; Ugyanennek a kérdésnek a másik — kormányzati — vonatkozására hívta fel a főre nyíltsággal a figyelmet Darányi Kálmán miniszterelnöknek írott 1937. szept. 14-i memorandumában: „Ha ennek a mozgalomnak nem tudjuk útját állni, akkor számolnunk kell azzal, hogy rövid néhány esztendő múlva a magyarországi németiség a német politika egyszerű eszközévé fog válni.” Idézi: *Tilkovszky Loránt*: Ez volt a Volksbund. A német népcsoport-politika és Magyarország, 1938–1945. Bp. 1978. 16.; Gratz eltávolítását a MNKE éléről nyíltan felvetette Frick német belügyminiszter 1938. márc. 5-én, Sztójay Döme magyar követel folytatott tárgyalásán. I. m. 17–18., 24–27.

23 Ld. A Wilhelmstraße és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944. Összeáll., bev. Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt, Juhász Gyula. Bp. 1968., különösen a 12–13., 64–65., 90–96., 127–137., 175–177., 215–217., 241–243., továbbá: *Bellér B.*: A magyarországi németiség i. m. 161–169.; Gratz, a MNKE élén kifejtett tevékenységéről — számos dokumentumot is közölve — maga ad számot a *Deutschungarische Probleme* címen 1938-ban Budapesten közzétett munkájában. A Volksbund történetét, és széleskörű forrásfeltárást is végezve önálló — már idézett — monográfiában *Tilkovszky L.* dolgozta fel.

24 Balogh József hagyatékából Gratzcal való levélváltásait ld. OSZK Kézirattára. F/1.

25 Die äussere Wirtschaftspolitik Österreich–Ungarns. Mitteleuropäische Pläne. (*Richard Schüllerrel* társszerzőségben) Wien–New Haven, 1925. (angolul: New Haven, 1925.) Der wirtschaftliche Zusammenbruch Österreich–Ungarns. Die Tragödie der Erschöpfung. (*Richard Schüllerrel* társszerzőségben) Wien–New Haven, 1930.

26 A dualizmus kora. I–II. Bp. 1934.; A forradalmak kora. Bp. 1935.

Gratz publicisztikai munkásságában a húszas évek második felétől — s időnként a kormány felkérésére vállalt tájékozódó szerepkörben a magyar diplomácia nem hivatalos szürke eminenciásaként — a közép-európai utódállamok együttműködésének megteremtésén fáradozott. Ennek megfelelően szorgalmazott az 1927-ben megkötött magyar–olasz egyezmény után, egy magyar–dél-szláv gazdasági–kereskedelmi megállapodást.²⁷ 1929-ben egy sajtópolémiában éppúgy elutasította az ekkor aktivizálódó német külgazdasági expanzionizmus irányába való elköteleződést, mint ahogy illúzióknak tekintette, hogy Németország térnyerését esetleg valamifajta egyoldalú francia orientációval lenne ellensúlyozni.²⁸ Ez egészült ki azzal, hogy 1930-tól az öt évvel korábban életre hívott nemzetközi gazdaságtudományi intézményhálózat, a *Mitteuropäische Wirtschaftstag(ung)* keretében működő budapesti *Közép-európai Intézet* megszervezője és igazgatója lett.²⁹ A harmincas években az egyre inkább érzékelhető német expanzió ellenében érvelt a Monarchia utódállamainak szorosabb együttműködése mellett. A gazdasági válságból való kilábalás reménye is erre látszott indítani a magyar kormányt; legalábbis ez tűnik ki azokból az óvatos, tapogatózó lépésekből, amelyeket a Csehszlovákiával való szorosabb együttműködés érdekében 1931 végén — nem hivatalos felhatalmazással, de kormányzati felkérésnek eleget téve — előbb Hantos Elemér, egy év múlva pedig Gratz Gusztáv tett E. Beneš csehszlovák külügyminisztert, hogy a két állam közeledésének esélyeiről cseréljenek eszmét.³⁰ Beneš, immáron Csehszlovákia államelnökeként, csak hat évvel később hajlott volna egy Bécs–Budapest–Prága blokk megformálására — amiről ugyancsak Gratz adott hírt a magyar külügyminisztériumnak. De ekkor már meglehetősen késő volt a szándék realizálásához; a kalendárium az Anschluß előtti napokat mutatta.³¹

27 Interjú G.G.-val a magyar–olasz szerződéshez kapcsolódó magyar–szerb szerződésről. *Neue Freie Presse*, 1927. máj. 30. Ld. ugyanerről felszólalását az olasz–magyar szerződés becikkelyezésékor, az országgyűlés 1928. nov. 21-i ülésén. Az 1927. január 15-re hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. XVI. Az 1928. november 21. ülés. 171–176.

28 *Bleyer Jakab*: A magyar és német viszony. *Magyar Szemle*, 1929. febr. 115–125., *Bajcsy-Zsilinszky Endre*: Új helyzet — új magyar politika az új német imperializmussal szemben. *Előrs*, 1929. márc. 2., *Gratz Gusztáv*: Magyarság és németiség. *Magyar Szemle*, 1929. jún. 192–203., Ld. *Fejes Judit*: Magyar–német kapcsolatok, 1928–1932. Bp. 1981. 64–65.

29 Korábban a *Mitteuropäische Wirtschaftstag(ung)*-ban Hantos Elemér képviselte Magyarországot. Neki azonban — átmenetileg — megromlott a kapcsolata a szervezettel, s a budapesti intézet megszervezésével egy időben őt váltotta fel Gratz. Ld. *Kövics Emma*: Az európai egység kérdése és Németország, 1919–1933. Bp. 1992. 53., 55.

30 *Ádám M.*: Magyarország és a kisantant i. m. 50., *Pritz Pál*: Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején, 1932–1936. Bp. 1982. 84.; Gratz 1931 nov.-ben az államháztartás egyensúlyba hozásáról értekezve, majd az 1932–33. évi költségvetés parlamenti vitáján a Tardieu-tervezettel egyetértve ugyancsak közép-európai országok — akkor konkrétan Ausztria, Csehszlovákia és Magyarország — gazdasági összefogása mellett érvelt. Az 1931. évi július hó 18-ra hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. VII. 1931. november 10-i ülés. 57–61. 1932. május 7-i ülés. 66–75.; Vámbéry Rusztem a Népszava egyik, 1932. januári számában „konföderációs vigéceknek” nevezte Gratzot és Hantost részben prágai útjaikért, részben a Monarchia utódállamai közötti szorosabb gazdasági koordináció szorgalmazásáért, mondván: „akik politikamentes gazdasági közeledést hangoztatnak, maguk is tudják, hogy az fából vaskarika”. *Márkus László*: A Károlyi Gyula-kormány bel- és külpolitikája. Bp. 1968. 258.

31 *Ádám M.*: Magyarország és a kisantant i. m. 191–193.

Míg 1931 tavaszán még — újságcikkben is — elkötelezte magát Bethlen István — bukása előtti — „nemzeti összefogást” sürgető törekvése mellett, ugyanazon év őszén, Károlyi Gyula kormányalakítása után már Rassay Károly pártjának reprezentánsaival együtt tömörültek ellenzékbe a legitimisták és a liberálisok.³² Ugyancsak ott találjuk Gratzot 1933 második felében a liberális és a legitimista ellenzék időközönkénti társas összejövételén, az ún. Ottó–vacsorákon.³³ 1935 tavaszán pedig formálisan is csatlakozott Rassay Károly *Polgári Szabadelvű Pártjához*.³⁴ 1936-ban — Sándor Pál halála után — a budapesti északi választókerület képviselőjeként került a törvényhozásba. 1939-ben ugyanitt a *Polgári Szabadságpárt* programjával választották képviselőnek. Előbb a közgazdasági és a társadalompolitikai bizottságnak, majd, 1940 októberétől 1944. márciusig a zárszámadásvizsgáló bizottságnak volt tagja. 1939 júniusától — a lap 1939. november 17-i megszűnéséig — a *Pesti Napló* főszerkesztője volt. Ugyanezen évtől a korábbi német nyelvű változat mellett, — mert a megváltozott nemzetközi viszonyok miatt fontosnak tartotta —, angol nyelven is kiadta a *Magyar Gazdasági Évkönyvet* (The Hungarian Economic Year Book).

A képviselőházi vitákban korábban meglehetősen ritkán megszólaló Gratz két leghosszabb — esetenként majd egy-egy órányi — beszédét az első és a második ún. zsidótörvény parlamenti tárgyalása során mondta el. 1938 májusában, majd 1939 márciusában egyaránt több tucat pontba rendezte határozott elutasításának szempontjait. Markánsan liberális–demokrata álláspontból minősítette a már addig is gyakorolt diszkrimináció törvényesítését antihumánusnak, keresztényietlennek, a polgári szabadságesszményeket, a jogegyenlőséget sértőnek, s nem csupán a civilizációt megcsúfolónak, hanem az ország érdekei ellen hatónak is. Mindezek tételek kifejtése mellett egy hatvanadik életévét már túlhaladott ember életbölcességével egészítette ki érveinek arzenálját: „Végül nem fogadhatom el ezt a törvényjavaslatot azért sem, mert bizonyos engedékenységet látok benne olyan jelszókkal szemben, amelyeknek érvényesülése nálunk felforgatásra vezethet és elszakadásra az ezeréves alkotmány leglényegesebb alapjaitól. A politikai felfordulásokat rendszerint nem az okozza, hogy azok szóvivői nagy igazságokat hirdetnek, vagy nem tudom milyen titokzatos úton nagy erőre kapnak, hanem az, hogy azok, akik vele szemben védekeznek, gyengék, bátortalanok, gyávák és mindig meghátrálásra készek. Forradalomra törekvő célokkal szemben egyetlen gyógyszer van: erélyt és erőt kell mutatni az ellenállásban. A mindent felforgató áramlatokba az embereket rendszerint az a hit tereli, hogy ezeknek az áramlatoknak a képviselőiben látják a jövő urait, akik majd állásokat, jövedelmeket osztogatnak. Ha a velük szemben álló erők nem tudják azt a meggyőződést kelteni, hogy a holnap urai is ők lesznek, máris elvesztették a játszmát. Márpedig minden meghajlás a szélsőséges áramlatok előtt, minden engedékenységgel azok eszmekörével szemben, megerősíti azt a hitet, hogy a holnap a felfor-

32 L. Nagy Zs.: i. m. 20., 33.

33 I. m.: 36.

34 I. m.: 46.

gatóké. Részletengedményekkel az ilyen mozgalmaknak lehet új motorikus erőt adni, de megállítani az ilyen mozgalmakat ilyen úton és módon nem lehet.”³⁵

Életútjának eddigi felidézett szakaszaihoz képest is kevesebb publikus forrással rendelkezünk világháború alatti tevékenységének rekonstruálásához. Lapjának az újabb világháború kitörését alig két hónappal követő megszűnése, s egyáltalán, a liberális orgánumok fokozatos ellehetetlenülése is közrejátszhatott abban, hogy észrevehetően megcsappant aktuálpolitikai tematikájú publicisztikája. A következő években mindenesetre zömmel történeti tárgyú írások kerültek ki tolla alól. 1940-ben közel 300 nyomtatott oldalnyi terjedelemben jelentette meg a két világháború közötti nemzetközi viszonyok, illetve magyar belpolitika történetét.³⁶ 1941. május 16-án a *Magyar Tudományos Akadémia* levelező tagjává választotta. A bölcséleti, társadalmi és történeti tudományok osztályának tagjaként *Politikai irányeszmeék a kiegyezés korában* címmel 1941. december 15-én tartotta meg székfoglaló előadását.³⁷ 1942 nyarán ő is csatlakozott ahhoz a — Bajcsy-Zsilinszky Endre által fogalmazott — memorandumhoz, mely az újvidéki vérengzés kivizsgálását sürgette.³⁸ 1943. január 4-én, amikor akadémikus-társát, az egykori minisztert és pénzügyi szakembert, Hegedűs Lorántot búcsúztatta, gyászbeszédében az „áthallásos” képes beszéden messze túlmenő, direkt politikai állásfoglalást is tett. A ravatalnál elhangzottakkal Hegedűst jellemezte, de bizvást tekinthetjük azt saját közéleti krédójának is. „A végletek között ide-oda himbálódzó politikai fejlődést az ‘ép ész’ kormánykerekével akarta biztos révbe vezetni. Az a politika, amely a fejlődést csakis a régi előítéleteknek új előítéletekkel való felváltásában látja, idegen volt számára. Tisztában volt azzal, hogy a politikai élet sajnos oly gyakran irányító, önkényesen kidobott jelszavai nem egyebek, mint a politikai életnek gyakran mesterségesen megkonstruált babonái, amelyek mögött az embereknek nem éppen legnemesebb ösztönei húzódnak meg. Meg volt győződve, hogy ezek a jelszók köpönyegébe bújtatott politikai, gazdasági, faji és egyéb babonák, bármily csökönyös életűek legyenek is, egyet nem bírnak el: az ‘ép ész’ napfényét. Ezt szegezte velük szembe minden megnyilatkozásában, egész élete végéig. [...] Neki a politika nem eszköz volt az érvényesüléshez, hanem lelki szükséglet, amely őt fiatal korától haláláig arra hajtotta, hogy szembehelyezkedjék az ostoba előítéletek épp oly üres, mint hangos szólamok zsarnoksága — és sok-

35 Az 1935. évi április hó 27-re hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. XVIII. 1938. május 9-i ülés. 368–376. XXII. 1939. március 10-i ülés. 290–298. Mindezért a Volksbund vezetése a német népiség renegátjának, „a zsidók védelmezőjének és pártfogójának” tekintette. *Tilkovszky L.*: i. m. 23.

36 A mai világ képe. Szerk. Frey András. Bp. 1940. I. Nemzetközi viszonyok. 143–304. II. A világháború utáni kor története. 21–139.

37 Gratz székfoglalójának szövegét még nem sikerült fellelni. Ezzel együtt is jellemzőnek tekinthető az a levél, melyet dr. Lukinich Imre akadémikus, osztálytitkár írt neki, annak szövegével még a felolvasás előtt megismerkedvén: „Az a tanulmány, amit már volt szerencsém átnézni, meggyőződésem szerint igen alkalmas lesz erre a célra, de legyen szabad Téged, Kegyelmes Uram, arra kérnem, hogy tanulmányodnak inkább az első felét mutasd be, mert a II. felében már van bizonyos politika.” Lukinich Imre levele Gratz Gusztávnak 1941. november 15-én. MTA Kézirattár. RAL. II. Osztály iratai. 180/1941. sz.

38 *L. Nagy Zs.*: i. m. 150.

szor véres zsarnoksága — ellen.”³⁹ Az 1943. május 10-i osztályülésen *A bukaresti béketárgyalások, 1918-ban* címen tartott előadást.⁴⁰

Ugyanezen év nyarán lett „bedolgozó” tagja annak az informális csapatnak, melyet Kállay Miklós miniszterelnök különbéke-tapogatódzásainak részeként bizalmas munkatársainak egyike, Szegedy-Maszák Aladár szervezett meg. Életének ezt a mozzanatát nem csupán azért érdemes némileg részletesebben felidézni, mivel ehhez kapcsolódik a pályarajzot követően olvasható, eddig nem publikált tanulmánya. Azért is indokolt némileg hosszabban időzni ennél a kérdésnél, mivel a háború alatti békeelőkészítő tevékenységnek néhány olyan mozzanata csak az utóbbi időben kezd ismertté válni, melyeknek ő is részese volt. *Az Osztrák–Magyar Monarchia felosztásának következményei* című tanulmány 1943 decemberében készült el. Közvetlen „megrendelője” Szegedy-Maszák Aladár volt, aki akkor a Külügyminisztérium Politikai Osztályának vezetőjeként tevékenykedett, legalábbis hivatalosan. Az anyag viszont korántsem „hivatalos”, sokkal inkább konspiratív bizalmi megrendelésre készült. A megbízatás háttérében az húzódott, amit a második világháború időszakának magyar belviszonyaiban Kállay Miklós ún. hirtapolitikájának szoktak volt nevezni. Ennek egyik ágát azok a különbéke-tapogatódzások jelentették, melynek során magyar diplomaták és más „alkalmi” megbízottak próbáltak kapcsolatba lépni az angolszász szövetséges hatalmak képviselőivel, hogy informálódjanak: milyen mértékben, illetve milyen feltételek mellett támogatnák a nyugati hatalmak Magyarországnak a háborúból való kilépését.⁴¹

A szigorúan bizalmas kísérlet — kevésbé ismert — másik leágazását a háborút követő béketárgyalásokra való belső felkészülés megkezdése jelentette. Ennek politikai megszervezésével Kállay miniszterelnök Bethlen Istvánt bízta meg, míg az adminisztratív koordinálás szálai Szegedy-Maszák Aladár kezében futottak össze. A felkészülés részeként láttak hozzá egy nagyszabású statisztikai, demográfiai, etnikai, diplomáciai, történetpolitikai dokumentációs bázis létrehozásához. A mindezekhez kapcsolódóan készítettett különböző összefoglaló tanulmányokkal kiegészítve ez a muníció lett volna hivatott biztosítani, hogy a leendő magyar béke delegáció számára megbízható háttéranyag álljon rendelkezésre a háború utáni új status quot megállapító konferencián, a békecélok megfogalmazása és a mellette való aktuális érvelés érdekében.⁴² Több visszaemlékezés egybehangzóan tanúskodik arról, hogy Gratz sorsa a fentebb említettekéhez több szálon kapcsolódott. A korabeli magyar gazdasági, illetve politikai eliten belül az ún. angol-orientációs, németellenes csoportnak, a német szövetségről való leválást tervező konspiratív „társaskörnek” is részvevője volt.⁴³ Legrészletesebben

39 A fentebbi adatok, illetve az idézet forrásai: Akadémiai Értesítő 1941. illetve 1943. évi évfolyamai.

40 Ez angol nyelven, elhurcoltatása napjaiban jelent meg a *The Hungarian Quarterly* utolsó számában. 1944. 1. sz. 4–27.

41 Ld. *Juhász Gyula*: Magyar–brit titkos tárgyalások, 1943-ban. Bp. 1978. Mindezeknek a magyar belpolitikai életben kitapintható előzményeiről, a Kállayt is inspiráló, Bethlen István vezette „Magyar Nemzeti Társaskör” megszerveződéséről ld. *Romsics I.*: Bethlen István i. m. 188–291.

42 Mindezekről két újabb feldolgozás, illetve memoár szól részletesebben. *Kertész István*: Magyar békeillúziók, 1944–1947. (sajtó alatt) és *Szegedy-Maszák Aladár*: Az ember ősszel visszánéz... (sajtó alatt).

43 *Andorka Rudolf*: A madridi követségtől Mauthausenig. Bp. 1978. 213., 215., 285., *Barcza György*: Diplomataemlékeim, 1911–1945. II. Bp. 1994. 74.

Szegedy-Maszák Aladár — kiadás előtt álló — emlékirata tárgyalja ezeknek a szigorúan bizalmasan kezelt munkálatoknak a megindulását. Az ebbe bevont diplomaták, illetve külügyminisztériumi munkatársak szűk köre bár formálisan egy, a miniszterelnök vezetésével létesítendő 'békeelőkészítő bizottságban' gondolkodott, de mivel „Bethlenben látta a jövő Apponyiját”, Kállayt igyekeztek rávenni, hogy mint „miniszterelnök felkéri gróf Bethlen Istvánt, hogy a béketárgyalások anyagának előkészítését az általa szükségesnek és alkalmasnak ítélt személyek bevonásával irányítsa.”⁴⁴ Az egész ügyet kezdetben Szegedy-Maszák fogta össze. Amikor pedig őt az 1944. március 19-i német megszállás után Mauthausenbe hurcolták, Bethlen pedig illegálitásba kényszerült, Kertész István vette át az operatív irányítást, ami ekkor már leginkább csak abból állott, hogy az addig elkészült anyagokat a németek vizslató szemei elől biztonságba helyezték.⁴⁵

A háborús Magyarországon, az MTA II. Osztályának 1944. március 13-i ülésének jegyzőkönyve rögzítette utoljára Gratz jelenlétét.⁴⁶ Egy héttel később, Magyarország német megszállásának napján — a köztudottan németellenes közéleti személyiségek, politikusok tucatjaihoz hasonlóan — őt is letartóztatta a Gestapo.⁴⁷ Mauthausenbe deportálták, de a koncentrációs táborból — vélhetően igencsak ritka példaként — ismeretlen, befolyásos német barátjának közbenjárására kiengedték. Ugyanakkor továbbra is osztrák területen tartották, a haláltáboroknál mindenestre enyhébb, akkor életben maradást jelentő őrizet alatt.

Hetvenéves elmúlt, midőn 1945 nyarán súlyos betegen hazavergődött. A tudós társaság korabeli főtitkára 1945. szeptember 17-én „hivatalosan igazolja, hogy dr. Gratz Gusztáv az MTA tagja az Akadémia körében és ezen kívül is állandóan nagybecsű tudományos munkásságot folytat, s ez okból számára a munkahelyiségül szolgáló külön szoba meghagyását kéri.”⁴⁸ Ezután Kertész István, aki időközben az *Ideiglenes Nemzeti Kormány* újjászerveződő Külügyminisztériumában a *Békeelőkészítő Osztály*nak lett a vezetője, újabb anyag elkészítésével bízta meg. Ennek eredményeként született *A Duna-szövetség megalkotása során felmerülő problémák* c. tanulmányának szinopszisa.⁴⁹ Más, a hazatérését követően született munkájáról nincs tudomásunk.

44 *Szegedy-Maszák A.*: i. m. VIII. fejezet, „Békeelőkészítés”, kézirat 175–179., 185. A memoár kiadás előtt áll az „Extra Hungariam” sorozatban. Ezúton is köszönöm Antal Lászlónak, a kötet és a sorozat kiadói szerkesztőjének, hogy a még kéziratos anyagra nem csupán felhívta a figyelmemet, hanem azt rendelkezésemre is bocsátotta.

45 *Kertész I.*: i. m.

46 MTA Kézirattár. RAL. K. 1539. A II. Osztály jegyzőkönyvei, 1939–1945.

47 *L. Nagy Zs.*: i. m. 179. *Ránki György*: 1944. március 19. Magyarország német megszállása. Bp. 1978. 130., *Tilkovszky L.*: i. m. 307., *Randolph L. Braham*: A magyar holocaust. I. Bp. 1988. 384.

48 MTA Kézirattár. RAL. Főtitkári Iratok. 219/1945.

49 Magyar Országos Levéltár. (=MOL) XIX-J-1-a. 22/res/Be./1945. I.D.-2.t. A gépirat datálás nélküli. Csak egy irattári regisztrálás tudósít arról, hogy az anyag 1945-ben készült. Erre utaló megfogalmazások találhatók a szövegben is. Az elaborátum ugyanakkor kidolgozatlan maradt, noha az elkészült rövid változat is illeszkedett az 1945 utáni magyar külpolitika egyik „hivatalosan” is többször deklarált programjába: pozitív válasz volt a környező államokból érkező, a Duna-menti kisállamok valamifajta integrációját felvető kezdeményezésekre. Ld. erről: *Gyarnati György*: Föderációs törekvések a második világháború után. *Politikatudományi Szemle* 2 (1992) 111–122.

Gratz, ha értesült róla, elégtétellel állapíthatta meg, hogy korábbi — alább következő — 1943. évi dolgozata sem maradt asztalfiókban elfekvő, irattárban ad acta tett „holt anyag”. Amikor a *Szövetséges Ellenőrző Bizottság* felszólítására a magyar kormány elkészítette első jegyzékét ún. békecéljairól, a diplomáciai dokumentum nem csupán szellemiségében, hanem helyenként szövegszerűen is átvette gondolatmenetét. „Az Osztrák–Magyar Monarchia politikai okokból kétségtelenül elavult államalakulat volt, de az is bebizonyosodott, hogy Passautól Poláig és Predeálig terjedő határai folytán tisztán gazdasági szempontból jobban tudta biztosítani állampolgárai összességének boldogulását, mint a területén keletkezett új államok. Ezek egy túlzó sovinizmustól ösztökélve egészségtelen autarkiaúra törekedtek és egymástól elzárkózó gazdaságpolitikát folytattak, ami népeik jóléte szempontjából szerfölött hátrányosnak bizonyult. [...] A békeszerződésben tehát mindenekelőtt intézményesen kellene gondoskodni arról, hogy a természetes adottságok folytán egymást kiegészítő és egymásra utalt Duna-melléki kis államok ne a gazdasági elzárkózás, hanem a legszorosabb együttműködés politikáját folytassák. Egy szoros gazdasági együttműködés a politikai ellentéteket és súrlódásokat is jelentékenyen csökkentené, s egyben az egész világgazdaságnak is hasznára volna, mert a dunai térség gazdasági feldőlése annak, mint fogyasztópiacnak jelentőségét nagymértékben növelné.”⁵⁰

Tanúként hallgatták meg Imrédy Béla és Basch Ferenc népbírói perében, de ezen túlmenő nyilvános közszereplésének nem akadtunk nyomára. Többen megemlékeznek arról, hogy a halálát megelőző hónapokban memoárjait írta, s tudunk róla, hogy az el is készült, de eddig nem publikálták. 1946. november 21-én délután, egy barátjánál tett látogatása során érte szívinfarktus és ugyanott be is fejezte evilági pályáját.⁵¹

50 Jegyzék a Három Szövetséges Nagyhatalomhoz Magyarország szempontjairól a békétárgyalásokon. MOL XIX-J-1-a. 44/Bé.-res./ 1945. augusztus 14. A dokumentum teljes terjedelmében olvasható *Kertész I.*: i. m.

51 Magyar Nemzet, 1946. nov. 23.; Ebből annyi tudható, hogy a *Magyar Ruggya-tárügyár Rt.* tette közzé halálhírét, ami egyben azt is jelentette, hogy a háború utáni Magyar Tudományos Akadémia nem tekintette saját halottjának. *Szegedy-Maszák A.* a következőképpen emlékezik meg róla, illetve munkásságáról: „Újságíró, közgazdász, a Ballhausplatzon gazdasági osztályfőnök, legitimista érzelmű külügyminiszter, pártatlan történetíró, Bethlen István külpolitikájának állandó bírálója és Bethlen István egyéniségének és történelmi szerepének méltatója, a magyarországi német népművelési egyesület elnöke, akinek a magyar kormány sohasem adta meg azt az iskola- és művelődéspolitikai támogatást, amelyet kért, és amely az ország érdekében állott volna, és akit ebből a tisztségéből a radikális volksdeutschok szorítottak ki. A XIX. század türelmes, emberséges liberalizmusa volt a hitvallása, a tárgyilagosságot erkölcsi kötelezettségnek érezte. Az Osztrák–Magyar Monarchia gazdasági és politikai okokból egyaránt szükségese nek és az azt alkotó népek érdekében állónak tartotta. 1919 után a legfontosabb politikai feladatot Magyarország és az utódállamok kapcsolatainak normalizálásában és gazdasági együttműködésében látta. Rövid külügyministersége alatt a brucki tárgyalásokon tett is kísérletet erre, amely azután a királylátogatások által kiváltott krízisek következtében abbamaradt. Legitimista volt, de a Horthy- és Bethlen-korszakot objektíven tudta megítélni. Bámulatos munkabírással megírta a két háború közötti időszak történetét is, a kézirat '45 őszén már készen állt, de az adott viszonyok között nem lehetett kiadni, tapogatózásaim ebben az irányban negatív eredménnyel jártak. A kéziratot, és ha vannak emlékezései, fel kellene kutatni, érdekes forrásmunkák lennének, és sok helytálló és méltányos megállapítást tartalmaznának a sok helytálló kritikával együtt. Öreg korában is megértéssel viseltetett az új dolgok iránt, mosolygós, derűs, érdeklődő szemmel nézte a világot, és a tényleges helyzetet tudomásul tudta venni akkor is, ha másképpen alakult, mint szeretne volna. Elgondolásaiban a kiindulópont

DOKUMENTUM

Gratz Gusztáv: Az Osztrák–Magyar Monarchia felosztásának következményei

(Magyar Országos Levéltár. Külügyminisztérium Levéltára
XIX–J–1–a. 22/res. Be/1945. I. D.–2. t.)

A két világháború közötti időben sokat vitatott kérdés volt, hogy a párizskörnyéki békekötések által teremtett helyzet, különösen pedig az Osztrák–Magyar Monarchia felosztása az azelőtt fennállottaknál jobb viszonyokat teremtett-e egyfelől az érdekelt népek, másfelől az európai béke szempontjából. Hogy ezeknek a békekötéseknek hasznélvezői — az általuk megteremtett vagy megnagyobbított nemzeti államok — üdvöseknek tartották a békeszerződések hatásait, az éppen olyan természetes, mint az, hogy a békeszerződésekben megcsönkított és életképességükben megnyomorított népek az ellenkező nézetet képviselték. A nyugati államok politikusai és publicistái, akik a békeszerződésekért különböző fokozatokban — mint azok megteremtői, jóváhagyói, alkalmazói vagy helyeslői — felelősek voltak, természetesen inkább hajlottak az előbbi felfogás felé. Ha nem azt vallották volna, ez saját művük elítélésével lett volna egyenértékű.

A legyőzöttek között felsorakozó Ausztria–Magyarországgal szemben a *vae victis* elve alapján különben sem mutatkozott semmi rokonszenv. Akik az új helyzetből hasznot reméltek, azok inkább azon voltak, hogy még utólag is egy-egy szeget verjenek Magyarország koporsójába. Il y a des morts qu'il faut encore tuer [*vannak halottak, akiket még meg kell ölni*] — mondja a francia — és úgy látszik, az Osztrák–Magyar Monarchiát is ezekhez számították. Egy kissé mindig tartottak attól, hogy ismét feltámadhatna. A Monarchia lebecsülésére irányuló törekvésben találkoztak a Monarchia volt ellenségei annak barátaival: ellenfelei, a nyugati hatalmak, mert a Monarchia felosztását múltjának lehetőleg sötét színekben való kifestésével kellett igazolniuk, barátja, a német birodalom pedig azért, mert arra számított, hogy ha a Monarchia nem támad fel ismét, akkor ő lesz elsősorban birto-kállományának örököse, és annak alkatrészei egymás után az ő gravitációs körzetébe fognak kerülni, ami Ausztriával és Csehszlovákiával később meg is történt.

Védője a Monarchiának alig akdt. Még azok is, akik benne annak idején az első hegedűt játszották, — Ausztriában az osztrák németek és Magyarországon a magyarok, — kevés kedvet éreztek ahhoz.

mindig a tényleges helyzet volt. Amikor Kállay alatt megindult a békeelőkészítés, kéresemre Gratz néhány kitűnő memorandumot írt az Osztrák–Magyar Monarchia gazdasági jelentőségéről, és a szomszéd- vagy utóállamok együttműködésének szükségéről. Akkor és 1945-ben is gyakran látam, Szekfüéknél is találkoztunk, az ő házában is többször megfordultam. Mái is sajnálom, hogy nem lehettem vele többet együtt, hogy nem jegyeztem föl beszélgetéseinket. Sértődöttség nélkül tudott beszélni például a királylátogatásokról, személyes él nélkül bírálta a revíziós politikát, lelkesedés, de keserűség nélkül is vette tudomásul az 1945-ös fordulatot, a szovjet érdekszférának akkor még nem egészen egyértelmű és nem egészen véglegesnek látszó tényét.” *Szegedy-Maszák A.*: i. m. 710–712. *Kövics E.* már idézett könyvének az 56., illetve 120. oldalán visszatérően megemlékezik arról, hogy alkalma volt tanulmányozni *Gratz Gusztáv* „Aus mein Leben von Brest-Litowsk 1917 bis Ende des zweiten Weltkrieges 1944” című kéziratos visszaemlékezését, s azt akkor *Kerekes L.* bocsátotta rendelkezésre. Ez az emlékirat is kiadás előtt áll.

Az osztrákok azért, mert bennük különösképpen mindig bizonyos teljesen indokolatlan Minderwertigkeitsgefühl [*kisebrendűségi érzés*] élt, ha magukat a birodalmi németekkel összehasonlították. A német birodalom nagy technikai és gazdasági kultúrája, valamint nemzeti egységében rejlő ereje iránti bámulatukban nem vették észre, hogy a szellemi kultúra, a művészi fűzés és a humánus lelkeség dolgában felette állnak a birodalmi németeknek. Mindaddig, míg a nemzetiszocializmus rendszerében való bennélés ki nem józanította őket, irigykedve néztek a gazdagabb és hatalmas önbizalommal fellépő birodalmi németsegre és azt hitték, hogy jól járnak, ha abban felolvadnak. Amíg az így táplált illúziókból fel nem ébredtek, nem érezhettek kedvet arra, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiát, a humánus osztrák szellemnek ez értékes politikai alkotását megvédjék vagy dicsőítsék. Magyarország viszont, amely annak idején szüknek érezte volt a függetlenségét megszorító kereteket, amelyen belül a Monarchiában élt, szintén nem állhatott be a Monarchia utólagos panegyrikusai közé akkor, amikor a visszanyert állami függetlenség érzetében még rózsás illúziókban ringatta magát, mielőtt az események meg nem ismertették vele a kis területen, megfelelő erő nélkül, teljes önállóságban és függetlenségben élő kislepeket fenyegető veszélyeket is.

Az idők múltával azonban mindinkább feltámadt az a tudat, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia nemcsak az európai békének, hanem a benne élt népek békés együttélésének is egyik értékes és mással alig pótolható alapja volt. Ez a tudat hamarabb támadt fel egyes, a nagy európai összefüggéseket ismerő és tisztán látó külföldi körökben, mint a volt Ausztria–Magyarország népeiben. A külföldön előbb vették észre, hogy akkor, amikor Ausztria–Magyarországot alkateleire bontották fel, a porosz vezetés alatt álló német nemzetnek tettek szolgálatot, amelynek egyik-másik vezető államférfia már az első világháborúban cinikusan bevallotta, hogy ha Németország elveszti a háborút, majd kárpótolni fogja magát szövetségesének, Ausztriának a bekebelezésével. Majdnem érthetetlen államférfiúi inszufficiencia [*szűklátókörűség*] jele, hogy a békeszerződések megteremtői ezt annak idején nem látták előre. Pedig voltak a Nyugaton államférfiak, akik tisztában voltak Ausztria–Magyarország szerepével, amelyet Németország túlságos megerősödésének megakadályozásában játszott. Hisz a francia köztársaság egy volt elnökétől származik az a jóval az első világháború előtt elhangzott kijelentés, hogy éjszakái álmatlanokká válnak, ha arra gondol, mi fog történni, ha Ausztria–Magyarország megszűnnék létezni.¹ Ismeretes különben az is, hogy Ausztria–Magyarország fenntartásának a világháború végén az Entente vezető államférfiainál sok híve volt és hogy Masaryknak és Benešnek saját bevallásuk szerint nagy ellenállásokat kellett legyőzniük, míg végül sikerült nekik megnyerni a döntő tényezők hozzájárulását Ausztria–Magyarország destrualásához.

Az utolsó évtizedben bekövetkezett események most már megdönthetetlen bizonyítékokként hozhatók fel amellet, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia megszüntetése súlyos hiba volt, amely másként, mint valami hasonló szervezet létesítésével alig hozható helyre. De rájöttek erre a Németországgal szembenállt nagyhatalmakon kívül az Osztrák–Magyar Monarchia népei is. Így az osztrákok, amikor azt látták, hogy az élet Németország gyomrában távolról sem olyan kellemes, mint azt gondolták. De rájöttek a csehek is, amikor kiderült, hogy egymagukban nem voltak képesek magukat fenntartani, mert a nagy államokkal kötött szövetségek válságos időben mit sem érnek, és távolról sem pótolhatják azt a biztonságot, amelyet a csehek a közép-európai népek együttműködésének gondolata alapján állt Monarchián belül élveztek. És rájöttek végül a magyarok is, amikor azt kellett tapasztalniuk, hogy a Monarchia felosztása révén elért és oly nagyra tartott függetlenségük, mivel ez kellő erővel nem párosult, nem tette lehetővé a magyarságnak sem az ország határainak megvédését, sem az államfői kérdés megoldását, sem a gazdasági válságtól való

1 Paul Eugène Deschanelről (1855–1922) van szó, aki 1912–1920 között a francia nemzetgyűlés, majd néhány hónapig Franciaország köztársasági elnöke volt. *Gratz Gusztáv: A forradalmak kora.* Bp. 1935. (reprint, 1992.) 284.

megmenekülését, sem az újabb háborúba való besodródás veszélyének elhárítását, alapjában véve tehát nem volt akkora jótétemény, mint ahogy azt annak idején gondolták.

Hogy ezzel szemben mi a valóságos helyzet, azt úgy Ausztriában, mint Csehországban és Magyarországon is ma már igen sokan belátják. Lehetnek még osztrákok, bár már igen kevesen, akik még szívesen vallják magukat nem osztrákoknak, de németeknek. Vannak csehek, de inkább kinn az emigrációban, mint benn az országban, akik még nem jöttek annak tudatára, hogy az a szörnyű sors, amely országukat érte, sohasem következett volna be, ha a Monarchia fel nem oszlott volna, és akik nem látják, hogy ha újból arra az útra lépnek, amelyen a múltban jártak, előbb-utóbb megint oda fognak érni, ahová ez az út első ízben vezetett, s vannak magyarok is, akik ma sem látják, hogy függetlenség kellő erő nélkül nem igazi függetlenség, és hogy a számra nézve gyenge országok, ha megkötve lenni nem akarnak, a falevél sorsára jutnak, amelyet minden szél elkap és elvisz, nem tudni, merre és hová. E népek társadalmának két rétege azonban mindenesetre tisztában van azzal, hogy az élet a régi Ausztria–Magyarországban felette állt annak, amely a Monarchia felosztása után indult itt meg: a mélyebben gondolkodók és az egyáltalában nem sokat gondolkodók, akik csak ösztönösen hasonlítják össze a sivár jelent a termékeny múlttal, amelyet személyes tapasztalatból sajnos már mind kevesebben és kevesebben ismernek.

Hogy azonban ezekben a dolgokban tisztán lássunk, a kérdést ki kell emelnünk a szubjektív érzések szférájából és azt bele kell helyeznünk az objektív érzések világába. Össze kell hasonlítanunk a régi Ausztria–Magyarországban fennállt viszonyokat a Monarchia felosztása után kialakult állapotokkal. Egyikben is, másikban is volt, ami hasznosnak bizonyult, és volt, amit kielégíteni nem tudtak. A kettő közül melyiknek mérlege volt kedvezőbb? Mivel pedig úgy az egyiknek, mint a másiknak mérlegét lehet kedvezőbbé is alakítani, mert hiszen úgy a régi Monarchiának, mint az annak helyébe alakult nemzeti államok rendszerének lehet elképzelni jobb és kevésbé jó alakulatait, melyik rendszernek lehet könnyebben és gyorsabban jobb mérlegét megteremtteni?

Az Osztrák–Magyar Monarchia történeti szerepét, európai jelentőségét, sőt mondhatni, létjogosultságát, a határain belül összefoglalt területek sajátos néprajzi konfigurációja adta meg. E területen több, a nagy európai népcsaládokkal összehasonlítva kicsiny nép él egymás mellett, sokhelyütt annyira keveredett állapotban, hogy egymással szemben való területi elhatárolásuk teljesen lehetetlen. Az együttélés természetesen sürülődésokat is teremtett közöttük. Az idők folyamán mindegyik nép továbbfejlődött, mégpedig nem mindig ugyanabban a mértékben és ugyanabban a tempóban, úgyhogy a közöttük fennálló erőviszonyok állandóan módosultak. Ha valamely időpontban bölcse államférfiaknak sikerült egymáshoz való viszonyukat az adott helyzetnek még oly tökéletes figyelembevételével is megfelelően szabályozniuk, bizonyos idő múltán, éppen az egyes népek egyenlőtlen fejlődése folytán, ezt a szabályozást itt-ott már hiányosnak és igazságtalannak érezték. Olyan elasztikus konstrukció, amely az erőviszonyoknak minden eltolódásához azonnal hozzáalkalmazkodhatott volna, elképzelhetetlen. Azért a Monarchia vezetői évszázadokon keresztül mindig kénytelenek voltak újból és újból hozzálátni a Monarchia népei közötti összhangnak mindig új és új módon való megteremtéséhez, így tartván lépést — nagy időközökben — a helyzetben bekövetkezett változásokkal. Teljes nyugalmi állapot a Monarchiában élő egyes népek között, ha egyáltalában, úgy csak nagyon ritkán állt fenn. Fajilag egységes nemzetek sincsenek ilyen ellentétek híjával, és ezek az ellentétek élesebbek és mérgeesebbek, ha a nemzetiségi vagy faji különbségekkel kapcsolatosak. A Monarchia feladata volt, hogy ezeket az ellentéteket a maga határain belül áthidalja és kiegyenlítsse. Amíg a Monarchia létezett, a benne élő népek között a faji ellentétek a belpolitika legsúlyosabb kérdései közé tartoztak, elkeseredett parlamenti harcokra, sokszor utcai zavargásokra és ablakbeverésekre vezettek, és mindez éppen-séggel nem volt épületes látvány a külföldiek szemében, de sohasem válhattak nemzetközi jellegű ellentétekké, amelyek a nagyhatalmak érdekeit is érintik. A Monarchiának az volt a történeti hivatása, hogy ezeket a faji vetélkedéseket és villongásokat semlegesítse és immunizálja, úgy, hogy azokból nemzetközi kérdések, nemzetközi összeütközések ne keletkezhesse-

nek, és hogy azok az európai békét sohase veszélyeztessék. Ezt a történeti hivatását a Monarchia valóban teljesítette is.

A Monarchia felosztása mindezeket az ellentétes erőket teljesen felszabadította. Most már összecsapásuk nem belpolitikai bonyodalmakat, de nemzetközi konfliktusokat okozott. Ezzel bekövetkezett az, amit Közép-Európa balkanizálódásának neveznek. A régi Monarchiában léteztek nemzeti ellentétek, de nem léteztek határkérdések, amelyek sorompóba hívták az egyes nemzeteket. Most Közép-Európát a Balkán-félszigethez hasonlóan új határok metszették keresztül, amelyeknek egyike sem keltett általános megnyugvást és amelyek ezért nem is kecsegtettek igazi állandósággal. A volt Monarchia által egységként összetartott terület most apró államokra bomlott fel, amelyeknek mindegyike ellentétben állt közvetlen szomszédjával, ellenben rokonszenvet érzett szomszédja túldoldali szomszédjával, mert ezek a kettőjük közé ékelődő harmadik állammal szemben rendszerint hasonló érzelmeket tápláltak, mint ők maguk. Így Európának ez az egész része ellenséges gyűrűkre bomlott. A Monarchia által oly hosszú ideig összetartott és egymással csak házi perpatvarokat folytató népek most egyszerre egymástól rettegő és egymás ellen fegyverkező ellenségekké váltak. Ezt a változást a közép-európai népek szempontjából nehéz javulásnak minősíteni.

De ugyancsak káros hatásai voltak ennek a helyzetnek az európai béke szempontjából is. A közép-európai államok közötti ellentétek által teremtett helyzet szükségszerűen felkeltette a nagyhatalmak érdeklődését. Észrevették a lehetőségeket arra, hogy a közép-európai nemzetek sorában saját céljaik számára szövetségeket fognak található, és világos volt, hogy ha az egyik vezető nagyhatalom e célból összeállt az egyik közép-európai kisállammal, akkor az illető nagyhatalom ellenlábasa azonnal összekötöttet keresett ez állam közép-európai szövetségeseinek antagonistájával. Amikor a trianoni béke megkötése után Franciaország érdeklődést kezdett mutatni Magyarország iránt, Olaszország azonnal Csehszlovákiához közeledett. Amikor azonban 1921-ben Franciaország egy nagy chassé croisée-val [keresztléppéssel] Csehszlovákiával lépett közelebbi kapcsolatba, Olaszország egyszerre otthagya a cseheket és nem sokkal azután Magyarországgal kötött baráti szerződést.²

A volt Monarchia, ha valamely irányba orientálódott, ezt összes népeire kiterjedőleg tette, és volt ereje ahhoz, hogy ezek érdekeiért helytálljon. Most ezek a népek, anélkül, hogy egy nagyhatalom hatalmi eszközeivel bírnának, egyenkint keveredtek bele a nagyhatalmak közötti viszályokba, és ez már magában véve is oly veszélybe sodorta őket, amelyek kiegyensúlyozására nem volt elég erejük. Állandóan két veszély fenyegette őket, és ezek az európai béke szempontjából sem voltak közömbösek. Az egyik veszély az volt, hogy a Közép-Európában az egyes államok között felmerülő nemzetközi konfliktusok szükségképpen konfliktusokra fognak vezetni az egyes államok nagyhatalmi protektorai között is, ami az európai békét veszélyeztette. A másik lehetőség az volt, hogy a nagyhatalmak között felmerülő esetleg egészen más, bennünket nem is érintő kérdések miatt kiütöző konfliktusok a különböző szövetségi megállapodások alakjában létesült csatornákon keresztül igen könnyen gyakorolhatnak visszahatást a közép-európai nemzetekre is, és háborús bonyodalmakba vihetik azokat. Ezt a helyzetet joggal lehetett Közép-Európa balkanizálódásának nevével illetni. Ez az állapot a múlthoz képest nem volt kedvezőbb sem a Monarchia népeinek jóléte, sem az európai béke szempontjából.

Ha egyik-másik közép-európai állam vezető politikusainak szájából mégis gyakran halljuk azt, hogy az első világháború után kifejlődött viszonyok szerencsésebbek voltak a régieknél, akkor ezt az állítást — bár az utolsó évtized tanulságai után ma nehezebben fog hitelt találni, mint valaha — mégis komolyan kell mérlegelni.

Nem tagadható, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia népei nem voltak mindig megelégedve azzal a bánásmóddal, amelyben a régi Monarchiában részesültek. 1867 óta Ausztriában többnyire az osztrák németek kezében volt a vezetés, Magyarországon állandóan a magyarokéban. A szlávok Ausztriában igazságtalanságnak tartották, hogy a politikai vezetés

² Ld. *Ádám Magda*: A kisantant és Európa, 1920–1929. Bp. 1989. 79–152., 161–166., *Juhász Gyula*: Magyarország külpolitikája, 1919–1945. Bp. 1988. 104–109.

túlnyomóan az Ausztria népességének csak 35 %-át kitevő németiség kezébe legyen letéve, s nem is tagadható, hogy ebben igazuk volt. Magyarországon a lakosság 46 %-ot kitevő nem magyar nemzetiségi szintén úgy érezték — hogy joggal-e vagy jogtalanul, azt ehelyütt nem kell kutatni —, hogy az ország ügyeinek vitelére való befolyásuk kisebb volt, mint amilyen őket népességük számáránya alapján megillette volna. Emellett is lehet érveket felhozni. A Monarchia két állama különböző elveket követett az elégedetlen faji csoportokkal szemben. Ausztria elejétől kezdve az egyes tartományok autonómiáján belül igyekezett az elégedetlen népcsoportok függetlenségi vágyát kielégíteni és hajlandó volt ezt állandóan tágítani, habár nem olyan mértékben, hogy ezzel a szláv nemzetiségeket megbékítette volna. Magyarországon, amely más elveket követett, Ausztria e politikájáról általában nem voltunk jó véleményekkel, mert azt nálunk többnyire úgy ítéltük meg, hogy e politikával Ausztria maga egyengeti felbomlásának útját. Ezzel szemben Magyarország végig ragaszkodott az egységes magyar nemzet álláspontjához, és egyik területnek vagy nemzetiségnek sem adott területi jogokat vagy éppenséggel autonómiát, amely politikára viszont Ausztriában mondták, hogy az túlságosan szűkkeblű, és ezért szükségszerűen vulkanikus erupcióra fog vezetni. Végül a háború szerencsétlen kimenetele után beigazolódott, hogy a két ellentétes politika egyikével sem lehetett az ország egységét megvédeni. Ausztriában történtek komoly kísérletek a nemzeti kérdések kompromisszum útján való elintézésére, de ezek eredménytelenek maradtak. Magyarországon 1868 óta erre kísérlet sem történt, mert Tisza Istvánnak a világháborúban a románokkal folytatott tárgyalásai nem jutottak olyan stádiumba, amelyben komoly kompromisszumos kísérlet jellegét nyerték volna.³

Az első világháború és az azt követő békekötésekben tett tapasztalataink után ma már igen komolyan lehet érvelni amellelt, hogy azok a keretek, amelyeket az 1867. évi kiegyezés adott a Monarchiának az Osztrák–Magyar dualizmus megteremtésével, ötven évvel később már túl szűknek, túl merevnek bizonyultak, úgyhogy komolyan fontolóra kellett venni azok kitágítását és esetleg gyökeres megváltoztatását. Hogy ez az érzés a magyar államférfiaktól sem volt idegen, azt bizonyítja Tisza István gróf egyik bizalmasának, Teleszky János pénzügyminiszternek⁴ egy 1915 októberében tartott minisztertanácson elhangzott és azóta nyilvánosságra került nyilatkozata, amelyben a legnagyobb pesszimizmust vallja a dualisztikus alkotmány fenntartása tekintetében. Kézenfekvő volt, hogy a Monarchia 1867-ben megteremtett konstrukciójában észlelt hibákat csakis a dualizmusnak valamely federalisztikus alkotmánnyal való felcserélése útján lehetett volna kiküszöbölni, oly módon, hogy Csehország és esetleg a délszláv tartományok, sőt bizonyos körülmények között még Galícia is a Monarchián belül önállóságot nyertek volna. Egy ilyen átfogó reformra azonban nem voltak meg a kellő előfeltételek sem Ausztriában, sem Magyarországon. Ausztriában, ahol a nemzeti elvakultság a trautenausai járásbírótság és a cilli gimnázium párhuzamos osztályainak ügyét fontos államproblémákká tudta avatni,⁵ a német hegemóniát biztosító dualizmustól való el-

3 Ld. Erdély története. III. 1830-tól napjainkig Szerk. Szász Zoltán. Bp. 1986. 1678–1687., 1692–1694., Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. VI. 1913–1914. Összegyűjt. Kemény G. Gábor. Kiadásra elők. Kemény Gábor. Bp. 1985. 40–60.

4 Teleszky János (1868–1939) pénzügyi szakember, 1911-től a pénzügyminisztérium államtitkára, 1912 áprilistól előbb Lukács László kormányának, majd 1913–1917 között Tisza István második kormányának pénzügyminisztere.

5 Az 1890-es évek közepén a szlovéniai cilli (Celje) gimnázium alsó osztályaiban is általánossá tett szlovén oktatási nyelv az osztrák közvéleményben olyan közfelháborodást keltett, hogy az az akkori osztrák (Windischgrätz) kormány bukásához vezetett. 1918 szeptemberében határoztak arról, hogy az észak-csehországi Trautenaus-ban (Trutnov), a többségében német anyanyelvű lakosság több évtizedes követelését figyelembe vévő, német nyelven működő járásbírótságot állítanak fel. Ez a tervek szerint 1919 januárjában kezdte volna meg működését, amire azonban a Monarchia időközbeni összeomlása miatt nem került sor. Mindkét kérdésre ld. Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Hrsg. Adam Wandruszka, Peter Urbanitsch. III. Die Völker des Reiches. 2. Wien, 1980. 821., 831., 1047., 1123–1124.

térés a németeket tömegesen hajította volna bele a német birodalommal való egyesülés vágyába, úgyhogy minden ebben az irányban megtett kísérlet visszafelé sült volna el.

Magyarországon viszont éppen a dualizmus volt az, amelynek fenntartására súlyt helyeztek, mert amíg az létezett, az Ausztriával egyenlő paritásos jogokat élvező Magyarország a Monarchia minden politikai lépését, amelyet esetleg aggályosnak tartott, egyszerű vétőjával meg tudta akadályozni, míg minden olyan konstrukció esetén, amely a Monarchiában nem két, de több nép akarátának összehangolását tette volna szükségessé, ki lett volna téve annak, hogy saját érdekei a szövetség többi tagjainak érdekeivel szemben háttérbe fognak szorulni. Ezért Magyarország volt az, amely Hohenwart idejében megakadályozta Csehországnak a Monarchián belül való önállósítását⁶ és amely délszláv vonatkozásban is ellenzett minden trialisztikus törekvést, amire még az a körülmény is készítette, hogy ebben az esetben eddig Magyarországhoz tartozott területek, — összekapcsolódván eddig Ausztriához tartozott területekkel — továbbá olyanok, amelyekre — mint Dalmácia esetében — *jogilag* Magyarország tartott igényt, míg azokat *tényleg* Ausztria kormányozta, végül olyan területek, amelyekre mindkét ország igényt tartott, — mint Bosznia — végleg kikerültek volna a magyar állam kötelékéből. Valószínű, hogy békés evolúció útján még igen soká nem lehetett volna eljutni a Monarchia megfelelő átalakításához, és ezen nem is kell csodálkozni. Hisz Anglia és Írország harca is egy évszázadnál tovább tartott, amíg végül nyugvópontra került.⁷ Az is valószínű, hogy az átalakulás, ha azt a Monarchia vezető tényezői kezükbe veszik, súlyos belső megrázkódtatásokkal járt volna, amelyekkel Magyarországon abban az esetben, ha Ferenc Ferdinánd trónörökös kísérli meg ezeket a változtatásokat, általában számoltak is. A világháborúnak a Monarchiára nézve kedvezőtlen befejezése azonban megnyithatta volna az utat olyan reform részére, amely a Monarchiát visszaállította, illetve megtartotta volna az európai egyensúly és az európai béke szempontjából játszott nagy szerepében. Végtelen kár, hogy azok a tényezők, akiknek a békeszerződések megalkotására befolyásuk volt, túllövagoltak a célon és nem ezt, hanem Közép-Európa felparcellázását vitték keresztül, amivel rosszat cselekedtek akkor, amikor sok jót tehetek volna.

Hogy a békekötések ebbe az irányba tévedtek, az leginkább arra vezethető vissza, hogy azok, akik a Monarchia szláv lakosainak szószólóiként léptek fel, el tudták hitetni a hatalmakkal, hogy az az új rend, amelyet ők akarnak a Monarchia helyébe léptetni, nemcsak megfelelhet annak a hivatásnak, amely az európai egyensúly szempontjából az Osztrák–Magyar Monarchiára hárult, hanem azt még sokkal jobban fogja betölteni. Leplezték a nemzeti egoizmust, amely őket vezérelte, és mindig azt hangoztatták, hogy Európa új organizációja, a közép-európai állapotok stabilizációja az a cél, amely szemük előtt lebeg. Sajnos, kevesen voltak, akik erre vonatkozó javaslataikat ellenőrizhették volna, mert hiszen a legfőbb kérdéseket eldöntötték anélkül, hogy az osztrákokat és a magyarokat akár csak megkérdezték volna. Akik a viszonyokat jobban ismerték, azok rögtön észrevették volna, hogy a Közép-Európa újjászervezésére vonatkozólag cseh részről kidolgozott konstruktív tervek súlyos hibákat szenvedtek, mégpedig különösképpen tökéletesen ugyanazokat a hibákat, amelyeket a cseh politikusok a régi Ausztria–Magyarországnak súlyos bűnül tudtak be. Terveikben csak utánozták mindazt, amivel Ausztria–Magyarország megszüntetésének szükségességét bizonyították. Olyan államokat alkottak, amelyek nemzetiségi tekintetben semmivel sem voltak egységesebbek, mint a régi Monarchia.

6 Ld. Magyarország története 1848–1890, Főszerk. Kovács Endre. Szerk. Katus László. In: Magyarország története tíz kötetben. Főszerk. Pach Zsigmond Pál. 6/2. Bp. 1979. 851–856. (Írta: *Kolossa Tibor*.)

7 A konfliktus kezdete a 18. sz. végére nyúlik vissza, amikor a francia forradalom, majd Napóleon iránti szimpátiája miatt „ifjabb” William Pitt brit miniszterelnök feloszlatta az ír parlamentet. Ezt követően vált az Egyesült Királyság állandósult problémájává az „ír kérdés”. A szerző vélhetően az Ír Szabad Állam 1921. évi létrehozását tekintette „nyugvópontnak”. Közismert, hogy az „ír kérdés” ehhez képest napjainkig sem oldódott meg. Ld. *Szántó György Tibor*: Anglia története. Bp. 1994., *Martin Roberts*: Európa története, 1900–1973. Az új barbárság kora. Bp. 1992.

A megtört német–magyar hegemoniát pedig nem valamilyen tökéletesebb gondlattal igyekeztek pótolni, hanem egyszerűen arra szorítkoztak, hogy helyébe egyoldalú szláv hegemoniát ültettek. Akár azért, mert Közép-Európa helyzetében ezek a hibák elkerülhetetlenek voltak, akár azért, mert egész politikai múltjukat a Monarchián belül töltötték el és a maguk részéről is át voltak itatva a Monarchiában érvényesült politikai felfogásokkal, a cseh politikusok nem láttak maguk előtt más utat, mint ugyanazt, amelyben azelőtt a Monarchia igyekezett a maga feladatát megoldani. Végeredményben harcuk nem az ellen irányult, amit a Monarchia szervezetében helytelennek és tarthatatlannak mondtak, hanem csak azt célozta, hogy az általuk állandóan támadott és szerintük igazságtalan intézmények a cseheknek és nem a magyarságnak és németseggnek kedvezzenek. Céljuk nem egy tökéletesebb rendszer megalkotása volt, hanem csakis egy olyan új rend megalkotása, amely az ő befolyásuk érvényesülésének kedvezett. Az új közép-európai rend tehát már az első pillanatban is csak a csehekre nézve látszott kedvezőbbnek, de általános európai szempontból semmiféle haladást nem jelentett. Csak utóbb igazolódott azután be, hogy a Közép-Európában élő nemzeteket összekötő és a Monarchia felbomlásával megszűnt kapocs hiánya a cseheket is katasztrófába vitte, tehát alapjában véve sem volt előnyös.

Számos jel van arra, hogy a csehek tudatosan törekedtek saját hegemoniájuknak a közép-európai államok keretében való elismertetésére, ami semmivel sem volt helyesebb, mint az a német, illetve magyar hegemoniára alapított rendszer, amely a Monarchia vesztét okozta. Prágából akarták Közép-Európa sorsát irányítani. Gondosan igyekeztek megghiúsítani minden olyan elgondolást, hogy az új közép-európai rend megalkotását a közép-európai népekre kell bízni és hogy ezért ezeket közös értekezletre kellene összehívni. Ők egyedül akarták az új rend alapjait megszabni és hogy a szláv vezetés feltétlen lehessen, még Ausztriának Németországba való bekebelezése ellen sem lett volna kifogásuk. A régi Ausztria–Magyarországban a német és a magyar hegemonia — bár ennek fenntartása egyik oka volt a Monarchia katasztrófájának — évszázados hagyományokon alapult és még így is tarthatatlannak bizonyult. Hogy az ilyen hegemonisztikus alakulatot ilyen hagyományok nélkül, tisztán hatalmi szóval lehessen megalapítani és fenntartani, eleve elképzelhetetlen volt. Ha az Osztrák–Magyar Birodalom fenntartása a német–magyar hegemonia fenntartásának lehetetlenségén bukott meg, akkor az új rendnek a szláv, jobban mondva cseh hegemonia megalapozásának lehetetlenségén kellett megbuknia.

A háború után bebizonyult, hogy a békeszerződések alapján megalakult Csehszlovákia a maga hegemoniáját nem tudja rákényszeríteni sem Magyarországra, sem Ausztriára. Nem tudná azt rákényszeríteni a jövőben sem. A kisantant létesítése nem volt az, aminek Beneš mondotta: az új közép-európai renchez vezető első lépés, hanem ellenkezőleg, az új közép-európai rend kialakulásának legnagyobb akadály. Egy szövetség, melynek célját kimondottan elsősorban a Magyarország ellen való védekezés alkotta, eleve lehetetlenné tette Magyarországnak a szövetséghez való csatlakozását, mert hiszen senki sem csatlakozhatik egy önmaga ellen alakult szövetséghez. Ezzel pedig lehetetlenné vált annak a „jobb közép-európai rendnek” a megvalósulása, amelyről a cseh államférfiak oly sokat beszéltek, amikor arról volt szó, hogy a hatalmakat rávegyék Ausztria–Magyarország feloszlására. A Csehszlovákia részéről húsz éven át folytatott politika ilyformán nemcsak nem vezetett a közép-európai népek összefogására, hanem ellenkezőleg, mind mélyebb és mélyebb szakadékokat vont közöttük. Az egyetlen út, amelyen talán valóban el lehetett volna jutni valamilyen új és jobb közép-európai renchez, a hegemonisztikus törekvésekről és az ilyen célt szolgáló akciókról és szövetségekről való lemondás, és az összes közép-európai népek szabad akaratán nyugvó új rend megalapítása lett volna. Ez volt az, amit a cseh államférfiak a béketárgyalások előtt kilátásba helyeztek. Ha megvalósult volna, az új rend körülbelül ugyanaz lett volna, amely a régi Ausztria–Magyarországon azok szeme előtt lebegett, akik belátták a dualisztikus rendszer fenntartásának lehetetlenségét, és azt valami új federalisztikus rendezéssel akarták pótolni. Lehetséges, hogy ez a háborút közvetlenül követett időben lényegesen kisebb akadályokba ütközött volna, mint azelőtt, és hogy talán be is váltotta volna a hozzá fűzött

reményeket. De a csehek nem tudták megtalálni az ide vezető utat. Az az út, amelyen ők jártak, fenyegetésekkel és kényszerrel volt kikövezeve és ezért a magyarok és az osztrák-németek részére járhatatlan volt. Azzal, hogy hegemonisztikus törekvéseikhez ragaszkodtak, a csehek nem megteremtették, hanem megakadályozták a közép-európai népek összefogását. Hogy ez nem sikerült, annak ők voltak előbb előidézői, később pedig első áldozatai.

Ehhez járul, hogy a nemzetiségi villongások a monarchia területéből megalakult vagy megnagyobbodott országok mindegyikében ugyanolyan nagy és kellemetlen szerepet játszottak, mint a régi Osztrák–Magyar Monarchiában, ami azt bizonyítja, hogy azok oka inkább az Európa e részén létező viszonyokban rejtett, mint a Monarchia intézőinek hibáiban vagy tehetségtelenségében. Sem a csehek, sem a románok és szerbek nem tudtak ebben a tekintetben kielégítőbb állapotokat és nagyobb megelégedettséget teremteni, mint a volt Osztrák–Magyar Monarchia. Az egyetlen változás az volt, hogy a Monarchiában a csehek voltak elégedetlenekek, az új Csehszlovákiában a szlovákok, a magyarok és a szudétanémetek, hogy azelőtt az erdélyi románok érezték magukat háttérbe szorítottak, most viszont az erdélyi magyaroknak volt okuk panaszkodni, hogy azelőtt a horvátoknak volt autonómiájuk és a szerbek érezték magukat szerencsétlennek, most pedig a horvátok folytattak állandó eredménytelen küzdelmet autonómiájuk visszaszerzéséért. Az egyedüli igazi változás a múlttal szemben az volt, hogy az új többségek túlhajtották a kisebbséggel szemben alkalmazott erőszakos eszközöket. A béketárgyalások előtt mindig hangoztatták, hogy az ő vezetésük alatt álló új államokban nem lesz kisebbségi probléma, mert azok minden kisebbségnek biztosítani fogják a leghatékonyabb fejlődésre való lehetőséget, de a valóságban az egyetlen különbség egyfelől az új államok, másfelől a régi Ausztria és Magyarország kisebbségi politikája között az volt, hogy az új államok a kezükben lévő hatalmat nyersebben és kíméletlenebbül alkalmazták a kisebbségekkel szemben, mint ahogyan ezt a régi monarchiában akár Ausztria, akár Magyarország tette. A kisebbségeknek agrárpolitikai reformok címén való kifosztása például sem a régi Ausztriában, sem a régi Magyarországon nem lett volna elképzelhető. Türelme- sebb szellemet a kisebbségi politikában az új rend nem mutatott, és azt a problémát, mint lehetne a vegyes fajú közép-európai népeket elválasztó ellentéteket annyira letompítani, hogy ezzel a különböző népek együttműködése lehetővé váljék, az új államok még a régi Ausztriánál és Magyarországnál is tökéletlenebbül, azaz sehogy sem oldották meg. Az új közép-európai rend megteremtésének egyik legfontosabb előfeltétele bizonyára a kisebbségi kérdés kielégítő megoldása, de azt az új államok meg sem kísérelték.

Előbb-utóbb el kell majd érkeznünk ahhoz az állapothoz, amelyben minden népcsoport az államon belül éppen úgy megteremtheti magának a saját faji jellegének és nyelvi kultúrájának ápolásához szükséges intézményeket és fejlődési lehetőségeket, mint ahogyan ma a legkülönbözőbb vallásfelekezetek is megtalálják az államon belül a lehetőségeket hitéletük szabad fejlesztésére. Ezekhez az elgondolásokhoz azonban a régi rend közelebb állt, mint a helyébe lépett nemzeti államok új rendje, és ezen a téren az új államok vezetőinek ténykedése csakis az éppen általuk állandóan támadott türelmetlen szellem utánzásában, sőt eltűnésében merült ki, de semmi újat nem alkottak, ami haladást jelentene volna. Csak közvetlenül Csehszlovákia bukása előtt határozta el magát Beneš — amint ezt velem közölte — arra, hogy a nemzetiségi kérdést valósággal liberális szellemben fogja megoldásra vinni, de már nem volt ideje ez elhatározás megvalósítására, és kérdés, hogy azt a nacionalista szellemű cseh közvélemény elbírta volna-e.

A békeszerződés időpontjában a hatalmak csak azt látták, amit nekik ígértek, de nem látták azt, ami később bekövetkezett. Ha előre láthaták volna, hogy ezek az ígéretek hogyan változnak be, nem lehetett volna kedvük arra, hogy megszüntessék a régi rendet, amelynek szemére vetették, hogy egyes népekkel szemben igazságtalan, amely azonban mégiscsak alkalmas volt az európai egyensúly biztosítására és a közép-európai népcsoportok közötti ellentéteknek a nemzetközi kérdések köréből való kikapcsolására, egyedül csak azért, hogy ennek helyébe olyan új rendet léptessenek, amely a régitől csak abban különbözik, hogy *más* népekkel szemben igazságtalan — mégpedig fokozott mértékben az — és amely emellett

még a régi Monarchiának európai szempontból fontos szerepét sem tudta betölteni, sőt még azoknak sem tudott biztonságot nyújtani, akik ezt az új rendszert kívánták és létrehozták, mert ezek rövidesen nagyobb megpróbáltatásokon mentek keresztül, mint amilyenek őket a régi Monarchiában egyáltalában érthették volna.

Az utolsó évtizedben lejátszódott események világitásában nem nehéz felismerni azokat a súlyos tévedéseket és hibákat, amelyek a Monarchia szláv népeit és az ő befolyásuk alatt a nagyhatalmakat arra bírták, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiát eltöröljék Európa térképéről. Csehországnak német protektorátus alá helyezése, Szerbiának megszállása és a jugoszláv népcsoportok közötti kegyetlen és gyilkos harcok sokakban, akik annak idején lelkesedéssel üdvözölték az első világháborút befejező békekötéseket, mint egy új és jobb kornak hajnalát, talán némi kételyt támasztott azok bölcsessége iránt, akik az új rendszer megteremtésében elől jártak. A Monarchia népei között valóban súlyos elleníttek álltak fenn, és a helyzet megkövetelt valamilyen gyökeres változást. Ezt nem lehet tagadni. De nem következett ebből a helyzetből okvetlenül az, hogy a Monarchiát alkotó népeknek széjjel kell menniök. Volt más mód is e helyzetből adódó bajok meggyógyítására, — így esetleg az, hogy az együttélésnek régi formái a megváltozott viszonyok szükségleteihez képest új formákkal pótolhatók. Annak a kérdésnek eldöntésénél, hogy a két út közül melyik a helyesebb, a döntő tényező az kellett hogy legyen, hogy azt a szerepet, amelyet a Monarchia játszott az európai egyensúly biztosításával, a német terjeszkedési törekvések visszaszorításával és a közép-európai nemzetek közötti egyenlenségek távoltartásával azoktól a kérdésektől, amelyek a nagyhatalmak egymás közti viszonyát determinálták — nem is beszélve a Monarchiát lakó népek békéjének és fennállásának biztosításáról —, jobban teljesíti-e a Monarchia valamilyen megjavított alakban, avagy pedig jobban lehet-e azt teljesíteni a Monarchia népeinek egymástól való elválása esetében.

Lehetséges, hogy azok, akiknek legnagyobb részük volt abban, hogy a dolgok a Monarchia felosztására vezettek, ezt a kérdést ebben az alakban fel sem tették önmaguknak. Ha feltették, akkor az a felelet, amelyet erre a kérdésre adtak, nagyfokú politikai dilettantizmusról tesz tanúbizonyságot. Ez tíz évvel ezelőtt könnyelmű állításnak tűnt volna fel. A második világháború kezdete óta Közép-Európában lejátszódott események után azonban minden kétséget kizáró módon beigazolódtott. A Közép-Európára vonatkozó békeszerződések előkészítői, a Wickham Steed-ek⁸ és Benešek, minduntalan azt fejtegették, hogy: „Until Austria–Hungary were dismembered, Germany could not be truly defeated” [*Németország igazából nem volt megverhető addig, amíg Ausztria–Magyarországot fel nem darabolták*]. Fejtegették ezt olyan időben, amikor a német politika még csak felületes ismeretben is tisztában kellett volna lenniök azzal, hogy éppen Németország egyik legfontosabb célja két szomszédjának, Oroszországnak és Ausztria–Magyarországnak feldarabolása, mert a legnagyobb és legszírosabb darabokat önmagának akarta megszerezni. A Monarchia szétzúzását sürgető szláv politikusok és az általuk összetoborzott és irányított angol és francia „szakértők” nem eszméltek rá, hogy a Monarchia feldarabolásával mennyire dolgoznak a szó betű szerinti értelmében: „Pour le roi de Prusse”! [*A porosz királyért!*] Ha ráeszméltek volna,

8 Henry Wickham Steed (1871–1956) újságíró, a századforduló évtizedében a londoni Times római, illetve bécsi tudósítója, az első világháború éveiben a lap külpolitikai szerkesztője, majd 1918–1922 között főszerkesztője. Széles körben kiépített közép-európai politikai, társasági, diplomáciai kapcsolatai révén a Monarchia, illetve a korabeli Magyarország — nyelvünket is megtanuló — jó ismerője volt, egy idő után a Foreign Office-ban is respektált tudósításaiban, cikkeiben az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlását következő szövegalkotó volt. Ld. erről: *Jeszenszky Géza: Az elvesztett presztízs. Magyarország megítélésének megváltozása Nagy-Britanniában, 1894–1918.* Bp. 1986. különösen 64–74.; Érdemes megjegyezni, hogy Gratz ezen írásában nem emlíkezik meg a Monarchia felosztását szorgalmazók között Steednél is nagyobb befolyással bíró, Scotus Viator néven publikáló R. Woodrow Seton-Watson professzorról. Ld. erről: *Jeszenszky Géza: A „Vándor Skót” és Magyarország.* In: *Magyarok a Kárpát-medencében.* Szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1988. 207–211., továbbá: *Fejő Ferenc: Rekvium egy hajdanvolt birodalomért. Ausztria–Magyarország szétrombolása.* Bp. 1990. 255–256.

bizonyára nem sürgették volna, hogy „the Germans of Austria are free, if they desire it, to join the peoples of the present German Empire” [Az ausztriai németek, ha úgy óhajják, szabadon csatlakozhatnak a jelenlegi német birodalom népeéhez]. Ennek, ti. az osztrák németeknek a Német Birodalomhoz való csatlakozásának, valóban meg kellett történnie, amíg a cseh állam alkotói rájöttek arra, hogy Ausztria Németországhoz való csatlakozása befejezi Csehországnak német részről való bekerítését és ezért halálát jelenti. Ma az azóta lejátszódott események tükrében, az ilyen kijelentések szerzőinek több mint rövidlátásáról, mondhatni teljes vakságáról tesznek tanúbizonyságot.

A hatalmak azonban nem vakok, hanem tudva, hogy helytelenül járnak el, járultak hozzá a Osztrák–Magyar Monarchia feldarabolásához. Wilson és Lloyd George a fegyverszünet megkötését követő hónapokban állandóan hangoztatták, hogy Ausztria–Magyarországot fenn kell tartani, csak népeinek kell bizonyos önrendelkezési jogot biztosítani. Az Egyesült Államoknak Európába küldött tanulmánybizottsága azt jelentette, hogy az amerikai politikának vissza kell utasítania az Ausztria–Magyarország felosztására vonatkozó kívánságot. Wilson előtt — mint House ezredes írásából kitűnik — teljesen világosan állt a helyzet. Tisztában volt azzal, hogy Közép-Európában csak két lehetőség áll fenn: az egyik Ausztria–Magyarország megsemmisítése, amely azonban „a dunai térség balkanizálódásához” vezetne — ami nemkívánatos, a másik Ausztria–Magyarország fenntartása és népeinek autonóm jogokkal való felruházása, amely lehetővé tenné a gazdaságilag egységre teremtett terület egymásra utalt nemzeti szétforgácsolódásának elkerülését.⁹ Wilson józan ítéletére vall, hogy ez utóbbi politika mellett döntött, mert hitt abban, „that the political union of the Austro–Hungarian peoples was a necessity” [Ausztria–Magyarország népeinek politikai egysége szükségszerűség volt]. Világosan állt előtte, hogy ami Ausztria–Magyarország ellen szólt, az nem az e területen lakó népeknek politikai összefogása volt, mert ezt a maga részéről is szükségesnek találta, hanem a Monarchiának akkor fennállt konstrukciója, különösen pedig a német és magyar hegemoniának fenntartása. Az adott helyzetből azt következtette, hogy a Monarchiát át kell alakítani, azon a federatív alapon, amelynek elfogadására mások is sokan gondoltak, akik észrevették a dualisztikus alkotmány fenntartásának mind fokozódó nehézségeit, de nem azt, hogy a monarchiát meg kell semmisíteni.

Hiszen még az orosz politika is Szazonov idejében¹⁰ csak valamilyen Osztrák–Magyar–cseh trializmusra gondolt, amihez csak később járult hozzá Izvolszkij¹¹ befolyása alatt egy délszláv autonóm terület követelése is. Hogy a békekötésekben mégsem érvényesült a vezető államférfiaknak — Wilsonnak, Lloyd George-nak, Cambon-nak¹² — a közép-európai helyzetről való okos és egészséges felfogása, az azoknak tulajdonítható, akik a vezető államférfiaknál kevesebb tisztánlátással, viszont nagyobb szívóssággal és lelkiismeretlenséggel „Détruisez l’Autriche–Hongrie!” [Romboljátok le Ausztria–Magyarországot!] jelszavával in-

- 9 Eduard M. House ezredes (1858–1938), „a titokzatos texasi” — ahogy A. J. P. Taylor professzor nevezte Az első világháború képes krónikája c. munkájában (Bp. 1988. 151.), — ahhoz hasonló különleges státusú külpolitikai tanácsadó és bizalmas „homo regius” szerepet töltött be W. Wilson amerikai elnök mellett, mint a második világháború idején Harry Hopkins F. D. Roosevelt elnök mellett. A House ezredes vezette vizsgálóbizottság tevékenységéről ld. *Adám Magda*: Közép-Európa-terv, 1918. In: *Magyarok a Kárpát-medencében* i. m. 218–219., *Fejtő F.*: i. m. 261–270.
- 10 Szergej Dmitrijevics Szazonov (1861–1927) 1910–1915 között a cári Oroszország külügyminisztere, aki nyugati antant szövetségeseinek felzúdulását kiváltva ígérte oda Romániának már a „jóindulatú semlegesség” fejében is Erdélyt, 1914. okt. 1-én. *Herczeg Géza*: *Magyarország külpolitikája, 896–1918*. Bp. 1987. 316.
- 11 Alexandr Petrovics Izvolszkij (1856–1919) diplomata, 1906–1910 között Oroszország külügyminisztere, majd 1917-ig párizsi orosz követ.
- 12 Gratz keresztnév nélküli utalásából csupán valószínűsíthetjük, hogy a század első évtizedeinek francia külpolitikájában egyaránt kiemelkedő szerepet játszó diplomata testvérpár, Pierre Paul Cambon (1843–1924), és Jules Martin Cambon (1845–1935) közül az utóbbiról van szó. Ő maga 1897–1902 között az Egyesült Államokban, 1907–1914 között Németországban, fivére 1898-tól 1920-ig Angliában képviselte Franciaországot. Míg Jules Cambon Berlinben azon munkálkodott, hogy leszerelje Németország — illetve a központi hatalmak — háborús terveit, testvérenek, Pierre

dultak harcba. Hogy keresztülvigyék eszméiket, az Osztrák–Magyar Monarchia felbontását, az nagyobb mértékben válik ügyességük, mozgékonyaságuk és szívósságuk, mint államférfiúi tisztánlátásuk és lelkiismeretességük dicsőségére.

Hogy a béketárgyalások vezető személyiségei eltértek eredeti elgondolásuktól, az annál sajnálatosabb volt, mert azok, akik őket eredeti álláspontjuktól eltérítették, hamis érvekkel dolgoztak. Maga Lloyd George mondja 1934-ben egy francia folyóiratban megjelent cikkében: „Toute la documentation, qui nous a été fournie par certains de nos alliés, pendant la négociation de la paix, était mensongère et truquée, nous avons décidé sur des faux” [*Az egész dokumentáció, melyet a béketárgyalások folyamán némely szövetségesünk előterjesztett, hazug és meghamisított volt, mi pedig hibásan döntöttünk*]. Ha ezek után a „szakértők”, akik a „szakértői” tisztséget úgy magyarázták, hogy az hamis adatoknak valamely előre kitűzött cél érdekében való felállításából áll, utólag dicsekedtek azzal, hogy „néhány céljával tisztában lévő szakértő, akik összes erejüket egy adott cél elérésére fordítják, miként tudnak tekintélyes és elismert államférfiakkal szemben is keresztülhatolni,” akkor ezt a dicsőséget alig fogja valaki tőlük irigyelni. Sikerük titka az volt, hogy a hatalmakkal meg tudták akadályozni az érdekelt felek meghallgatását, akik könnyűszerrel tudták volna adataik és állításaik helytelenségét bebizonyítani. Meg tudták különösen akadályozni Smuts tábornok bölcs javaslatának elfogadását, hogy a hatalmak, mielőtt Ausztria–Magyarország sorsát eldöntik, hallgassák meg a közép-európai népek képviselőit egy, e célból összehívandó értekezleten.¹³ Nem hiábavaló dolog ezeket a remescenciókat feleleveníteni, mert nem bizonyos, hogy a második világháború végén hasonló ügyeskedések nem fogják-e újból elhomályosítani a világosan felismerhető igazságtalanságokat.

Ha ilyen előzmények után rá lehetett venni a hatalmakat az Osztrák–Magyar Monarchia feldarabolására, lehetővé volna azt legalább mint gazdasági egységet fenntartani. A Monarchia utolsó külügyminisztere, András Gyula gróf, még tett erre kísérletet. Megbízást adott mindazoknak, akiknek közvetítése révén remélni lehetett, hogy valamely izenet el fog jutni a győztes hatalmak vezérférfiaihoz, hogy ha már a monarchia politikai egységét szétbontják, legalább tartsák fenn annak hosszú évtizedek közös munkája alapján szervesen kialakult

Paulnak kiemelkedő szerepe volt az antant életre hívásában. Jules Martin Cambon 1915-től a francia külügyminisztérium főtitkára lett — ezt a posztot számára kreálták —, Georges Clemenceau közvetlen munkatársaként kulcsszerepet játszott az 1919. évi párizsi békekonferencia tárgyalásain. A versailles-i, majd a trianoni szerződés egyik aláírója, s 1919–1931 között a békeszerződések végrehajtását és betartását felügyelő nemzetközi diplomáciai testület, az ún. nagykövetek konferenciájának elnöke. E minőségében a húszas években állandó diplomáciai kapcsolatban állt a kisantant országok, illetve Magyarország külpolitikai exponenseivel, diplomatáival is. Ld. erről: *Ádám M.*: A kisantant és Európa i. m. Az eddig mondottakat két további mozzanat bonyolítja. *Ádám M.* monográfiájában a Jules Cambon megnyilatkozásait is gazdagon dokumentáló leírások épp oly kevésbé vágnak egybe Gratznak a szövegben olvasható — Cambon-ra is vonatkozó — summázatával, amiképpen *Ormos Mária*: Padovától Trianonig, 1918–1920 (Bp. 1984.) c. könyvének Cambon-ra vonatkozó megállapításaival sem. *Fejtő F.* már szintén idézett munkájának 390–392. oldalain, ahol az Olaszország és a szövetségesek közötti 1915. évi titkos szerződést közli (az *Izvesztíjja* 1917. febr. 28-i száma alapján), Jules Cambon-t, mint Franciaország londoni nagykövetét nevesíti, holott ezt a posztot minden biográfiai lexikon szerint bátyja, Pierre Paul Cambon töltötte be.

- 13 Jan Christian Smuts (1870–1950) az 1910-ben, jórészt az ő szorgalmazására létrehozott Dél-Afrikai Uniónak 1912-től belügy-, az első világháború éveiben hadügyminisztere, majd két alkalommal, (1919–1924, illetve 1939–1948 között) miniszterelnöke. Mind az első, mind a második világháborúban tagja volt az angol háborús kabinetnek s mint Lloyd George, illetve Winston Churchill brit miniszterelnökök politikájának támogatója több esetben nemzetközi diplomáciai missziót is vállalt. A Gratz által Smuts tábornoknak tulajdonított „bölcs javaslat” a Forradalmi Kormányzótanács álláspontja volt, melyet Kun Béla tolmácsolt Smutsnak, a vele 1919. ápr. 4-én folytatott budapesti megbeszélésen. Ezt a tábornok magáévá tette, s a javaslatot támogatólag terjesztette tovább a párizsi békekonferencia főtanácsának. Ld. *L. Nagy Zsuzsa*: A párizsi békekonferencia és Magyarország, 1918–1919. Bp. 1965. 108–111.

gazdasági egységét.¹⁴ A Monarchia évszázadokon keresztül olyan gazdasági egységgé fejlődött, amely mind mezőgazdasági, mind ipari szükségleteinek legnagyobb részét maga tudta előállítani, és amelyben a gazdasági termelés egyes ágai között olyan egyensúly állt fenn, mint az európai országok között talán csak még az e tekintetben ideális viszonyokat feltüntető háború előtti Franciaországban. A háború utáni diadalmármorban élő győztes népek ezt az egységet könnyelműen felbontották. Autarkióról álmodtak és az eddig a régi Ausztria–Magyarország egyik vagy másik részéből vásárolt árucikkeket siettek ezentúl Franciaországban vagy Olaszországban bevásárolni. Csehszlovákia volt az első, amely differenciális vámokat állapított meg a magyar bor hátrányára és a francia borok előnyére. Lengyelország követte a példát. Így bontakozott ki lassanként az autark fejlődés örülete, amelynek végén ott áll az a súlyos gazdasági válság, amely Európát 1928-tól kezdve megrázkódtatta. Ha az egyik állam igyekezett a másik malomtermékét kiszorítani, a másik viszont abban lelte becsúgyát, hogy az elsőnek textilbehozatalát tegye feleslegessé. Az egyik azt gondolta, hogy saját malomiparát szomszédja malomiparának rovására, a másik azt, hogy saját textiliparát szomszédja textiliparának rovására fogja fejleszteni. Ha a végén megvonták a mérleget, rá kellett jönniük, hogy az egyik malomiparának fejlődését saját textilipara fizette meg, míg a másik textiliparát voltaképpen saját malomiparának rovására fejlesztette. Ez sem volt haladás azzal a helyzettel szemben, amely régebben az Osztrák–Magyar Monarchián belül fennállt.

Ma nem nehéz bebizonyítani, hogy az első világháborút követő időben kialakult, az Osztrák–Magyar Monarchia helyébe lépett koncepciók elhibáztak és a politikai dilettantizmus termékei voltak. Csehország, Ausztria, Jugoszlávia népei voltak áldozataik. Voltak a nyugati hatalmak vezetői sorában bölcs államférfiak, akik tisztán látták a helyzetet, de nem tudták megakadályozni, hogy végül is a kontárok vigyék keresztül akarukat. A békeszerződések ilyenformán nem az államférfiúi belátás, de a nemzeti egoizmus bélyegét viselik magukon. Am a rosszakarat és gyűlölet rövidlátással párosulva, mindig megbosszulja magát. Pedig a békeszerződések inspirálói ezektől vezették magukat. Hadakoztak a múlt ellen és feláldozták ennek a jövőt. Mialatt igyekeztek árkokat vonni maguk és velük eddig századokon keresztül együttélő szomszédjaik között, nem vették észre, hogy a hátuk mögött ott leselkedik az igazi ellenség, amellyel szemben rászorulnának szomszédjaik segítségére. Eljött az idő, amikor a maguk által teremtet helyzetnek ők maguk lettek áldozatai. Ha e népek kérdik, hogy azok, akik a német hódoltság idejében életükkel fizettek, ezt kinek tulajdonítsák, úgy ne feledkezzenek meg államalapítóik felületességéről és rövidlátásáról sem.

Az előadottakból az következtethető, hogy a közép-európai népeknek az Osztrák–Magyar Monarchián belül századokon át fennállt egyesülése kívánatos és hasznos, sőt talán több ennél: szükséges politikai alakulat volt. Az a forma, amelyet 1867-ben nyert, nagyjában megfelelt a közép-európai népek akkori erőviszonyainak. Nem tagadható ugyan, hogy néhány évtizeddel később ezek az erőviszonyok már nem voltak ugyanazok, és hogy akkor a Monarchia szervezetének megváltoztatása kívánatos lett volna. Az a rend azonban, amelyet az első világháborút befejező békeszerződések valósítottak meg, nem tudta pótolni a Monarchiát és nem is bizonyult életképesnek, illetve fenntarthatónak. Hogy egy hasonló rendszer a jövőben annak fogna-e bizonyulni, az alig hihető. A háború után létesült független államok eddig is tagadták, ha valaki életképességüket kétségbe vonta. Semmi ok nincs annak feltevé-

14 Andrassy egyhetes külügyminiszterségéről — 1918. okt. 24-i gödöllői kinevezése után okt. 31-én adta be lemondását —, és kísérleteiről a Monarchia megmentésére ld. *Andrassy Gyula: Diplomácia és világháború*. Bp. 1990. 161–192. Wilsonnak címzett különbécse-ajánlatáról azonban maga is megjegyzi, hogy mire az erről való tárgyalásra felhatalmazott delegátusai Svájcba érkeztek, „az a Monarchia, mely tárgyalni akart, nem létezett többé” (187.). Politikailag ugyan már nem volt jelentősége, csupán hivataltörténeti, illetve historiográfiai szempontból érdemel említést, hogy formailag — a köztudattal ellentétben — nem Andrassy volt az összeomlófélben lévő közös Monarchia utolsó külügyminisztere. Károly császár és király 1918. nov. 3-án éjjel, egy hosszúra nyúlt koronatanács végén Ottokar Czernint nevezte ki külügyminiszteré, aki azonban a megbízatást néhány órával később visszaadta. Ld. *Barcza György: Diplomata emlékeim, 1911–1945*. I. Bp. 1994. 119.

sére, hogy a jövőben hasonló körülmények között hasonlóan vallott esetleges bizalmuk erősebb alapokon nyugodnék-e. Bizonyos azonban, hogy a Monarchia régi konstrukciójához visszatérni nem lehet és nem szabad, mert még ha az annak idején helyes is lett volna, azóta a népek közötti erőviszonyok megváltoztak. A közép-európai népek együttélésének és együttműködésének biztosítására tehát mindenestre új, a mostani viszonyokkal számot vető formát kell találni.

Nem feladatunk itt annak részletes kifejtése, hogy ez az új forma milyen legyen. Az együttélést százféle módon lehet elképzelni és százféle mód között lehet ötven olyan, amely járható útnak látszik. Csak néhány alapelvet szeretnék a mondottakból levezetni.

1./ A közép-európai népek együttélése csakis az egyes népek *szabad elhatározásából* történhetik, azért, mert az ahhoz való csatlakozást saját érdekükben állónak tekintik.

2./ Az egyesülés célja elsősorban a *közös védelem*, amelynek eszközei a közös külpolitika és a közös hadsereg.

Ha a közép-európai népek külön-külön folytatnák a maguk *külpolitikáját*, előbb-utóbb az a helyzet adódna, amely a két világháború közötti korszakot jellemezte: egymás ellen folytatnának külpolitikát és ennek támogatására szövetségeket keresnének. Éppen ennek az állapotnak megszüntetése, illetve elkerülése a közép-európai hatalmaknak az elsőrendű érdeke, amely együttműködésükhöz és szövetségükhöz fűződik.

Mivel a közép-európai népek összes tagjainak a kifelé való egységes védelem egyaránt nagy, mégpedig azonos érdeke, ezért az a külpolitikai irány, amelyet a szövetség követni fog, önmagától adódik. Ez a külpolitika párhuzamosan fog haladni azokkal a törekvésekkel, amelyek a nemzetközi társadalomnak szilárd, a béke fenntartását biztosító megszervezését célozzák. Hiszen alapjában véve maga ez a közép-európai szövetség is ugyanazoknak az elveknek alapján fogja biztosítani a hozzá tartozó népek együttélését, amely elvek alapján ugyanennek a célnak tágabb körben való elérésére az általános nemzetközi szervezetek fognak törekedni.

Egyébként egy, a volt Ausztria–Magyarország népeit egyenlően összekötő új szövetség külpolitikai érdekei természetesen lényegesen eltérők lesznek a német–magyar hegemoniára alapított régi Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikai érdekeitől. Ez utóbbinak szükségszerűen összekötésbe kellett jutni Németországgal és ellentétbe Oroszországgal. A közép-európai államok a szláv népcsoportok teljes jogú bevonásával újjászervezett szövetségének nem volna különösebb oka az Oroszországgal való ellentét fenntartására sem. A régi Ausztria–Magyarország szervezetében fontos érdek volt, hogy az orosz hatalom ne terjedjen ki a Balkánra is, mert ezzel Oroszország délről is körülölelte volna a Monarchiát, ez pedig a Monarchián belül élő elégedetlen szláv népekre való tekintettel előbb-utóbb felrobbantotta volna az Osztrák–Magyar birodalmat. Az ettől való félelem volt legmélyebb oka Ausztria–Magyarország sok olyan külpolitikai állásfoglalásának vagy akciójának, amely az orosz politikát keresztelte. Ám ez az aggály nem állna többé fenn, ha a közép-európai államok szövetségében az egyes népfajok — szlávok és nem szlávok — saját jól felfogott érdekeik megóvására, szabad akaratukból egyesülnének. Megelégedett szláv népeknek, amelyek biztonságukat megvédettnek érzik, nem lenne többé okuk arra, hogy a szövetségen kívül kereszenek támaszt. Viszont az orosz politika szempontjából is a közép-európai népeknek ily módon való egyesülése nem hátrányos, hanem előnyös volna. Mindenekelőtt biztosítaná Oroszország nyugati határait. Ha a közép-európai népek megmaradnának szétforgácsolt állapotukban, elképzelhető volna, hogy sikerülne a népek egyikét-másikat oroszellenes törekvéseknek megnyerni. Ha azonban a közép-európai népek egyesülésén belül a szláv népcsoportok hozzájuthatnak ahhoz a befolyáshoz, amely őket abban a számarányuk alapján megilleti, akkor éppúgy kizártnak látszik, hogy a szövetség oroszellenes irányt folytathasson, mint ahogyan régebben, a német–magyar hegemonia idejében, kizárt dolog lett volna egy Németország ellen irányuló külpolitika.

A közös védelem másik folyamánya volna a *közös hadsereg*, ha ugyan nemzeti hadseregek a háború után egyáltalában még létezni fognak.

3./ A közép-európai népek szövetségének második fő célja *nagyobb gazdasági egység* megteremtése volna, amely egységes pénz- és hitelrendszerrel bírna, és amelyben a gazdasági életet lehetőleg egybehangzó törekvések (kereskedelmi, váltójog, csődjog, stb.) szabályoznák.

Nagyobb gazdasági területek alakítása a modern gazdasági fejlődésnek elengedhetetlen követelménye. Az autarkiaira való törekvések zsákutcába vezettek. A nagyobb gazdasági területeken belül vámhatárok elvileg nem állhatnának fenn. Ha átmenetileg ilyenekre szükség volna, akkor csak előre meghatározott rövid ideig bírhatnának érvénnyel, de ez sem kívánatos.

4./ Az egyesülésnek úgy kell megtörténnie, hogy abban a *népek egyike se gyakorolhasson hegemoniát*. A szövetség vezetésének minden néppel szemben egyenlően pártatlan kezekben kell lennie. Olyanok kezében, akiket egyik nép sem vallhat kizárólag a magáénak, és akik már ezért is feülállnak minden nemzeti elfogultságon. Ilyen, a nemzetek felett álló, supranacionális tényező nemlétében a központi államhatalmat váltakozva kellene átengedni az egyes nemzeteknek, ami rossz és sok elégedetlenséget keltő megoldás volna, mert eltekintve attól, hogy ez a rendszer a stabilitás rovására menne, vajmi ritkán fog akadni oly valaki, aki akkora tekintéllyel bír, hogy ez előtt nemcsak saját népének, hanem más népcsoportoknak fiai is kénytelenek meghajolni, elismervén, hogy az illető képes lesz fontos kérdésekben kizárólag csak a szövetség érdekeinek szemmel tartásával eljárni, anélkül, hogy saját népének esetleg külön érdekei vagy szempontjai befolyásolnák. De ha ez a megoldás kétségkívül helytelen és rossz is volna, még mindig jobb lenne annál, amely állandóan egyetlen nemzet számára akarná biztosítani a hegemoniát. Ezt a rendszert az egyes népek idegen rabszolgaságnak érzérik és az nem volna maradandóan fenntartható.

Annak a supranacionális tényezőnek szerepét, amely a közép-európai szövetség élén kívánatos volna, a régi Monarchiában az *uralkodóház* töltötte be. Jelenleg is alig van olyan tényező, amely azt ebben a szerepben még csak megközelítően is pótolni tudná.

5./ Akárhogyan is oldatik meg az állam legfőbb vezetésének kérdése, intézményeket kell teremteni, amelyek lehetővé teszik az egyes szövetkezett közép-európai népek között felmerülő *nézeteltérések vagy ellentétek* pártatlan elintézését oly módon, hogy az államfő ne legyen minduntalan kénytelen az ilyen vitákat saját tekintélyének latbavetésével eldönteni. E célt szolgálhatják állandó vagy esetről-esetre kiküldendő bíróságok, de egyes nagyfotosságú kérdések eldöntését lehet esetleg a nemzet összességének ügyeit tárgyaló népszövetségre is bízni.

6./ Célszerű volna, ha a közép-európai szövetséghez tartozó népek mindegyike azt a területet, amelyen belül autonóm életet akar folytatni, úgy állapítaná meg, hogy lehetőleg *egynyelvű területek* álljanak egymással kapcsolatban. Ez még abban az esetben is, ha elérkez-nénk — ami aligha fog hamarosan bekövetkezni — ahhoz az állapothoz, amelyben a nyelvi és származási különbségeknek nem lesz többé jelentősége, rendkívül fontos volna. Nemcsak azért, mert egyszerűsíteni és olcsóbbítani a közigazgatást, és a polgárok szempontjából is kényelmesebb volna, mint ha idegen nyelven kellene a hatóságoknál érdekeik védelmében eljárniok, hanem azért is, mert ezzel csökkennének a különböző népcsoportok között még sokáig egészen el nem tűntethető súrlódási felületek. A megmaradó *nemzeti kisebbségek* viszonyait úgy kell elrendezni, hogy kulturális és gazdasági fejlődésük előmozdításáról ők maguk gondoskodhassanak, állami segítséggel ugyan, de úgy, hogy ilyen irányú törekvések keretein belül kifejtett tevékenységüket semmiféle ellenkező akarat ne béníthassa meg.

7./ A szövetségben belül szükség van egy olyan szervre, amely állandóan őrködnék afelett, hogy a szövetkezett országok népeiben bizonyos *közösségi érzet* alakuljon ki, és mindaz elkerültessek, ami az ilyen közösségi érzés kifejlődését akadályozza vagy nehezíti. Az Osztrák–Magyar Monarchia szétbontását nagymértékben előmozdította, hogy ilyen szerv nemlétében Ausztriában mindig azt tanították a magyarságról, hogy az javíthatatlan rebellis faj, Magyarországon pedig az osztrákokról azt, hogy azok minden szabadság állandó elnyomói. Ha ilyen szerv létesül, akkor lehetne mellette tanácsadó szervezetet is létrehozni, amelybe a szövetséghez tartozó minden ország bizonyos számú tagot küldhetne ki részben saját polgárai, részben a többi szövetséges államok polgárai közül. Jótékony hatással volna a szövetkezett

népek érzelmi összeforrására, ha ilyenformán mindegyik igyekeznék szövetségeseinél is találni oly egyéneket, akik iránt bizalommal van, és akik iránt ezt a bizalmát — azzal, hogy őket küldi ki a közösségi érzet fenntartására megalakult tanácsba — kifejezésre is tudná juttatni.

8./ Belügyeikben az összes szövetséges országok önállóan és teljes függetlenségben járhatnak el. Egyéni és polgári *szabadság*, az összes polgárookra kiterjedő *joggyenlőség és jogbiztonság* és az egyes államok demokratikus alapon való megszervezése az egész szövetség védelme alá volna helyezendő.

9./ Számolni kell azzal, hogy a szövetkezett országok között *szociális* tekintetben lesznek haladottabb és lesznek elmaradottabb népek. Az utóbbiaknak tisztában kell lenniök azzal, hogy a maguk részéről is kénytelenek lesznek messze kiható szociális reformok útjára lépni, nemcsak azzal, hogy jóléti intézményeket teremtenek az alsóbb néposztály számára, de azzal is, hogy az alsóbb néposztályoknak befolyást biztosítanak a reformok tervezésére, kezdeményezésére és végrehajtására.

A közép-európai államok szövetségének megteremtésére irányuló törekvések harmóniában állnak Magyarország múltjával. Megfelelnek annak a politikának, amelyet Magyarország évszázadok óta követett és amelynek nagy része volt abban, hogy nemzeti létét minden viszontagságon keresztül meg tudta ővni.

Magyarország Közép-Európa szívében fekszik, kontinensünk igen exponált területén. Hosszú, nyugodt fejlődésre soha biztosan nem számíthatott. A viszonylag kisszámú magyarság itt tőle teljesen idegen, másnyelvű népek közé van beékelve. Ezeknek egyike-másika egyenesen többségben van vele szemben. Politikai képességeinek dicsőségére válik, hogy ebben a helyzetben is meg tudta őrizni a maga fennsőbbiségét. De éppen ezért szomszédai körében inkább tekintélynek, mint szeretetnek örvendett. A Duna és Tisza melléke, amelyen a magyarság lakik, egyébként sem volt sohasem oly terület, amely lakóinak nyugodt és zavartalan életet biztosíthatott volna. Földrajzi okok ennek a területnek olyan fontosságot adtak, hogy azt a századok folyamán mindig újból és újból kellett megvédeni a különböző irányból kiinduló támadások ellen: a törökök ellen, akik rajta keresztül indultak nyugat felé vezető hódító útjukra, a szláv népeknek egymással való egyesülésére irányuló törekvések ellen, — amelyet csak Magyarország letiprása árán érvényesíthettek volna, — vagy a német „Drang nach dem Osten”-ből eredő veszélyek ellen. A magyarság egymagában, népességének viszonylag kis számánál fogva, mindig túl gyenge volt ahhoz, hogy az érdekeit és sokszor létét veszélyeztető sokféle tendencia mindenikével szemben biztos eredménnyel védekezhessék. Vezetői ezt mindig világosan látták és politikai ösztönük felismerte a helyzet aggályos voltát. Ezért Magyarország a múlt századok folyamán ismételtelen szoros összeköttetésbe került egyik vagy másik szomszédjával. Egyszer a Habsburgokkal, máskor a csehekkel, még máskor a lengyelekkel állt össze, azokból választván meg uralkodót, míg végül a XVI. századtól kezdve állandóan Ausztriával ment együtt, ebben az összeköttetésben találván meg leginkább azt a támaszt, amelyet kifelé szükségesnek érzett. Mondhatni, hogy Magyarország az Árpád-ház kihalta óta a Hunyadiak korát és az utolsó huszonöt évszázadot kivéve, sohasem mulasztotta el biztonságának megerősítését valamely szomszédjával való szövetkezés útján. Amikor egy ízben mégis megkísérelte az Ausztriától való elszakadást, szintén nem gondolt arra, hogy most már egyedül és elszigetelten fog maradni, mert egy Ausztria kikapcsolásával létesítendő dunai konföderáció megalkotásának tervével foglalkozott. Az 1867. évi kiegyezés és a Németországgal való szövetségnek magyar részről történt odaadó támogatása mind azon az alapfelfogáson nyugszik, hogy Magyarország azon a veszélyes területen, ahova sorsa állította, sohasem maradhat egyedül és hogy szomszédainak legalábbis egy részével szövetkeznie kell.

Az első világháború szerencsétlen befejezése után a magyarság nem hasznosította a múlt tanulságait. Az 1867. évi kiegyezés által megteremtett biztonság érzetében, amelyben a magyarság majdnem két nemzedéken át élt, elhalványult a valóságos helyzet felismerésére való képessége. Független akart maradni, nem kívánta a szomszédaival való megegyezést és a nagyhatalmak sorában keresett összeköttetéseket, ami, ha azt kis nemzet teszi, lutrijáték az ország sorsával. Talán érthető, hogy azok, akik az első világháború befejezése óta állandóan

a szomszédokkal való együttműködés mielőbbi megvalósítása mellett szálltak síkra, kevés visszhangot találtak olyan korban, amikor a trianoni szerződés határintézkedései folytán támadt szörnyű sebek még erősen sajogtak, de ez mit sem változtat azon, hogy az a politika, amelyet követtünk, nem az volt, amely hagyományainknak megfelelt és amely érdekeinket a legjobban megvédte. A teljes függetlenség, amelynek érdekében a szomszédokkal való meg egyezés elől kitértünk, a XX. században éppen úgy a Danaidák ajándékának bizonyult, mint ahogyan annak ítélték azt 500 évvel ezelőt, amikor is nem kértek belőle. A magyar külpolitika kontinuitása nem ezt a politikát követelte volna meg, hanem olyan politikát, amely a szomszédokkal egyesülve keresett volna kifelé nagyobb biztonságot. Az a függetlenség, amelynek érdekeinket feláldoztuk, sok tekintetben csalóka illúzióknak bizonyult, mert nem vezetett régi pozícióknak visszaszerzésére, sőt, nem akadályozván meg a nagyhatalmak közötti viszályokba való belesodródásunkat, még biztonságot sem teremtett nemzeti létünk számára. Belső nemzeti életünk függetlenségét bizonyára senki sem akarja feláldozni. Magyar életet akarunk folytatni ezentúl is. De ha megalkuszunk azzal, hogy minden a külfölddel való viszonylatban — politikaiakban és gazdaságiakban egyaránt — megosztozzuk szövetségeseink befolyásával, ha igyekszünk a közös érdekeink megóvásához vezető utak tekintetében vallott nézeteinket közös nevezőre hozni abban a tudatban, hogy a velük való el-lentét mily veszélyeket rejt magában nemzeti életünkre nézve, akkor az az áldozat, amelyet ezzel hozunk és amelyet a magyarság évszázadok óta különböző alakokban állandóan meg-hozni volt kénytelen, nem túlságosan nagy ára annak, amit a közép-európai szövetség meg-alakulása esetében érte kapnánk: hogy ti. nem kellene gyermekeinket és unokáinkat féltetni attól, hogy ők maguk, rokonaik, barátaik, vagyonuk és munkájuk gyümölcse valamikor majd a maihoz hasonló világváratban el fognak pusztulni.

1943. december 10.

GUSZTÁV GRATZ ON THE CONSEQUENCES OF THE FALL OF THE AUSTRO-HUNGARIAN MONARCHY

Since its disintegration, the Austro-Hungarian Monarchy has been discussed not purely in descriptive historical works: it has become equally well a permanent topic of political papers and polemical treatises. The majority of the latter endeavour at the same time to draw the conclusion that the erstwhile Monarchy, or even those states which grew up later in the same region — in a broader sense, Central Europe — were of use partly to the balance of power in Europe and partly for the prosperity of the peoples and ethnic groups living almost indistinguishably mixed together in these areas. The issue may be approached in various ways and has been characterised, for three quarters of a century now, by the alternation of intensively polemical and more peaceful periods. We can ascertain only that the long-lasting absence of consent is the result so far of all these events. The paper does not set out to pass judgement on the lack of reconciliation between the various interests, merely to state the bare fact; but it is not difficult to discern the causative factors. Similarly to politics, in relations within a state or within nations, they are motivated far more by the immediately valid, current, short-term interests and forces which can be brought to bear, so enabling them to achieve their objectives, rather than by long-range, human rationality based upon wise discretion. In the same way, people addressing the question were

guided by various considerations — national or even supra-national ones — and their arguments for and against it were also shaped by these factors. Sometimes, those who professed national and national-state exclusivity remained unyielding on this matter vis-à-vis political dissidents, even when the quest for regional accord possibly coincided with the most essential „national interests” of the lesser states concerned.

This study ranks among those memoranda which take into account partly the consequences of the disintegration and dissolution of the Monarchy and, instead of the prime importance of a nation’s own aims — something practised until then — they pressed for the means for co-operation and reconciliation. This in itself is not what gives this writing a particular appeal, indeed specialist libraries for history hold a large number of works dealing with this subject. Rather, it deserves attention due to the circumstances surrounding its conception, the fate of the work and its influence and also, to a certain extent, the course of life of its author.

Born exactly 120 years ago, Gusztáv Gratz belonged to that generation which proclaimed at the beginning of the century an extremely ambitious programme for „a new Hungary”. Certainly, the way of achieving this was soon the subject of disagreements between colleagues and members of the same generation who emulated liberal, socialist and radical democratic convictions — this turning even into acute rivalry among themselves. As the very first Editor of the journal „Twentieth Century”, launched during that period, Gratz already announced his commitment to liberalism which was being nourished by social sensitivity, and was to be revived in this way. Whilst, in more recent times, people used to remember him rather as a legitimist because of his co-operation with King Charles IV to return to throne, he remained true to his liberalist convictions still afterwards in a significant but less known part of his activities. This has still to be worked up. In many of his economic analyses treating the Central European countries and published in the 1920’s and 1930’s, he argued in favour of intensive economic co-operation and the search for a consensus between states now covering the territory occupied by the Monarchy. He embodied a striking alternative to compliance with the vehement revisionism predominant at that time, an alternative founded upon a different conceptual starting point. Essentially, this approach is summed up in the study written by Gratz at the end of 1943. This work was originally intended as international material: part of endeavours to prepare for peace commenced under conspirant circumstances and for which purpose the political co-ordination work was assigned by the then Prime Minister, Miklós Kállay to Count István Bethlen. Whilst these efforts were considered a settled affair by the German occupation of March, 1944, what is all the more worthy of attention is the fact that taken the guiding principle of Gratz’s conceptions was basically taken over and integrated into the first peace plans of the post-war „regime changing” Temporary National Government, prepared in August, 1945, at the request of the Allied Control Committee.

The short career description printed before the study was inspired not only by the 120th Anniversary of Gusztáv Gratz’s birth — considered also as a historian in the profession — but by the fact that even the briefest reconstruction of his life is now long-awaited.